

**2. ULUSLARARASI
BEYDAĞI
SOSYAL BİLİMLER
KONGRESİ**

**10-12 Nisan 2020
Malatya, Türkiye**

Editör: Dr. Mutlu ÖZGEN

**ISPEC Yayınevi-2020
ISBN: 978-605-7811-56-1**

TAM METİN KİTABI

2. ULUSLARARASI
BEYDAĞI
SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
10-12 Nisan 2020
Malatya, Türkiye

TAM METİN KİTABI

EDİTÖR: DR. MUTLU ÖZGEN

**Bu kitabın tüm hakları ISPEC Yayınevine aittir.
Kitapta bulunan çalışmaların yasal ve etik sorumluluğu
yazarlara aittir.*

YAYIN TARİHİ: 20.04.2020
ISBN: 978-605-7811-56-1

2. ULUSLARARASI BEYDAĞI SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER KONGRESİ
10-12 Nisan 2020 /MALATYA

KONGRE KÜNYESİ

Katılımcı Ülkeler

Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, İran, Türkiye

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Mustafa TALAS - Başkan

Doç. Dr. Dinara FARDEEVA- Üye

Dr. Hasan ÇİFTÇİ – Üye

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Shaukat Aref Mohammed-Zakho Üniversitesi

Doç. Dr. Bilal TUNÇ-Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Doç. Dr. Nevzat TETİK-İnönü Üniversitesi

Doç. Dr. Nilay ÖZSAVAŞ ULUÇAY-Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Doç. Dr. Canan SÖNMEZDAĞ ZÖNGÜR-Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Doç. Dr. Fatih ARSLAN-Fırat Üniversitesi

Doç. Dr. İradə ZƏRQAN-AMEA Felsefe Enstitüsü

Doç. Dr. Nihat ŞİMŞEK-Gaziantep Üniversitesi

Doç. Dr. Mahmut DOĞAN-Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Savaş KARAGÖZ-Aksaray Üniversitesi

Doc. Dr. Kubanychbek ISAKOV-Osh Devlet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet AYKANAT-Afyon Kocatepe Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdülhakim Bahadır DARI-Yalova Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Polat YÜCEKAYA-Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem YILDIZDÖKEN-İnönü Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hazim Abed Mohammed AL-JEWAREE-AlKitab Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şeyma AYDEMİR-Hitit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Müjgan DENİZ-İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Seher ŞEYLAN-Işık Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sandugash TLEUBAY-Abai Kazakh Milli Üniversitesi

2. ULUSLARARASI BEYDAĞI SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER KONGRESİ
10-12 Nisan 2020 /MALATYA

Dr. Öğr. Üyesi Ferahim YEŞİLYURT-Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Aydanur YENEL-Hasan Kalyoncu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Elife KILIÇ-Kırklareli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Burcu GEZER ŞEN-Fırat Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ-Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Öğr. Gör. Dr. Aziz İLGAZİ-Harran Üniversitesi

Arş. Gör. Dr. Aslı SAYLAN KIRMIZIGÜL-Erciyes Üniversitesi

Dr. Emine GÜZEL-İnönü Üniversitesi

Dr. Arzu KALAFAT ÇAT-Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Dr. Baurjan BOTAKARAYEV-Ahmet Yasaui Üniversitesi

Dr. Murat TUYSUZ-Marmara Üniversitesi

Dr. Aykan AKINCILAR-Celal Bayar Üniversitesi

Dr. Abdullah DOĞAN-Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü MALATYA

Dr. Ahmet GÜMÜŞ

2. ULUSLARARASI BEYDAĞI SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER KONGRESİ

10-12 Nisan 2020 /MALATYA

KONGRE PROGRAMI

Online (Video Konferans ile) Sunum

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN

- Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
 - Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
 - Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler - TEKNİK BİLGİLER

- Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
 - Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
 - Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
 - Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır
- Programda herhangi bir eksiklik/yazım hatası olduğunu düşünüyorsanız lütfen en geç 8 Nisan 2020 tarihine (saat 17:00) kadar e-mail ile bilgilendirme yapınız

10/04/2020 Cuma

Oturum: 1 Saat: 10.00-12.00	Moderatör: Doç. Dr. Adem UZUN
Dr. Öğr. Üyesi Veysel GÖGER	OSMANLILAR TARAFINDAN KANDİYE’NİN FETHİ SONRASI ŞEHİRDE YAPILAN KUTLAMALAR
Prof. Dr. Mehmet TIRAŞ Bayram KANÇUK	KARAKAYA BARAJ GÖLÜNÜN ALANSAL DEĞİŞİMİ
Aybala ÖZCAN	FIKRALARDA KAYNANA
Abdullah MUTLU	TÜRK HAYVAN MASALLARINDA İLETİLER
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe SEZER	BAŞLANGICINDAN EMPRESYONİZME RENGİN GÖRSEL ANLATIMDA KULLANIMI
Arş. Gör. Osman Kağan ERGÜR	VERGİ HUKUKUNDA TERKİN MÜESSESESİ
Dr. Öğr. Üyesi Funda KOÇER Öğr. Gör. Tahsin BOZDAĞ	MALATYA ULU CAMİNDE UYGULANAN ÇİNİ MOZAIK VE SIR KAZIMA TEKNİKLERİNİN İNCELENMESİ
Doç. Dr. Adem UZUN	ROBOTİK VE KODLAMA DERSİ İÇİN TASARLANAN OTANTİK ÖĞRENME ORTAMINA İLİŞKİN ÖĞRENCİ GÖRÜŞLERİ

10/04/2020 Cuma

Oturum: 2 Saat: 13.00-15.00	Moderatör: PhD Садыкова Дамежан
Zhaxylikova KULYAY Uskenbaeva RAUZA	TEACHING LANGUAGES TO UNIVERSITY STUDENTS IN THE CONTEXT OF MODERNIZATION OF EDUCATION
Жакупова Алтынай Манкеш Ақсауле	ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ОЙ-САНА – БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ
PhD Садыкова Дамежан оқытушы Садыкова Марияш оқытушы Садыкова Динура	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАНЫМДЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУДА ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕР МЕН МӘДЕНИ МҰРАЛАРДЫҢ ӘСЕРІ.
Муталиева Аяжан Есалықызы	ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ИНТЕРНЕТ ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ЖАЙ-КҮЙІ
А.Б. Кокажаева З.М. Төлеуханова А.Д. Қапар	ОРТА МЕКТЕП МАТЕМАТИКАСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ
Муханбетжанова Ардак Азербайев Ринат	ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚАЗІРГІ БЕЙНЕСІ
А.И.Худиева	Нестационарные волны, вызванные воздействием силы по нормали к поверхности двухслойной жидкости, формулировка проблемы и упрощение исходных уравнений
Danial Ahmadi	A REVIEW OF VIOLENCE IN PUBLIC HEALTH
F.ü.f.d. Elmira ӘЛІЙЕВА	ON THE INVESTIGATION OF ADJECTIVES IN TRADITIONAL LINGUISTICS

İÇİNDEKİLER

TÜRK HAYVAN MASALLARINDA İLETİLER

Abdullah MUTLU

s: 1 - 5

TODAY'S IMAGE OF FOLK LITERATURE

Mukhanbetzhanova Ardak, Azerbaev Rinat

S: 6 - 11

BAŞLANGICINDAN EMPRESYONİZME RENGİN GÖRSEL ANLATIMDA KULLANIMI

Ayşe SEZER

S: 12 - 24

FIKRALARDA KAYNANA

Aybala ÖZCAN

S: 25- 33

THE IMPORTANCE OF TEACHING INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS IN HIGH SCHOOL MATHEMATICS

A.B. Kokazhaeva, Z.M. Tuleukhanova, A.D. Kapar

S: 34 – 39

THE STATE OF THE MODERN KAZAKH INTERNET LINGUISTICS

Mutalieva Ayazhan

S: 40 – 43

THE INFLUENCE OF HISTORICAL MONUMENTS AND CULTURAL HERITAGE ON THE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL TOURISM IN KAZAKHSTAN

Sadykova Damezhan, Sadykova Maryash, Sadykova Dinura

S: 44- 51

KARAKAYA BARAJ GÖLÜNÜN ALANSAL DEĞİŞİMİ

Mehmet TIRAŞ, Bayram KANÇUK

S: 52- 67

2. ULUSLARARASI BEYDAĞI SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER KONGRESİ
10-12 Nisan 2020 /MALATYA

**NATIONAL CONSCIOUSNESS IN KAZAKH LITERATURE AS A MEANS FOR
SHAPING PROSPECTIVE SPECIALISTS' ECOLOGICAL CULTURE**

Zhakupova Altynay, Mankesh Aksaule, Kiyakbaeva Ulbolsyn

S: 68 – 74

**TEACHING LANGUAGES TO UNIVERSITY STUDENTS IN THE CONTEXT OF
MODERNIZATION OF EDUCATION**

Zhaxylikova Kulyay, Uskenbaeva Rauza

S: 75-80

TÜRK HAYVAN MASALLARINDA İLETİLER
THE MESSAGES IN TURKISH ANIMAL TALES

Abdullah MUTLU

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Âhi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türkçe Eğitimi Bölümü

ÖZET

Masallar, geçmişten günümüze yaşam koşullarının ve devrin getirdiği sınırların ötesine geçmeye çalışan insanoğlunun hayal dünyasını canlı tutan anlatmalardır. Duruma has üslubuyla iyiye ve güzele özendiren, “var” ile “yok”un arasına sığacak uzunluktaki edebî ürünlerdir. Kaynağı sözlü edebiyat olan asıl halk masalları, günümüz iletişim araçlarının olmadığı dönemlerde, bilhassa çocukların eğlenmesi, avunması için büyükler tarafından anlatılagelerek bugünkü biçim ve varyantlarına ulaşmıştır. Hayvan masallarının ise bu tür içinde ayrıca yeri vardır. Kahramanları hayvanlar, hayvan-insan olma özelliği gösteren canlılar olup öğreticilik yönü ağır basan mensur ve nispeten kısa halk anlatmalarıdır. Masallar, okuyan veya dinleyen çocukların muhayyilesinin gelişimini etkilemektedir. Bu metinlerin temel işlevlerinden birisi de toplumsal değerler ve evrensel normların genç nesillere aktarılmasını sağlamak, bireylerde farkındalık oluşturmaktır. Değerler, kişinin duyusunu, düşüncesini, hissedişini, tepkilerini şekillendiren, davranışlarına yön veren işaret levhaları gibidir. İleti, yazı veya sözle asıl anlatılmak istenen, aktarılmak istenen bilgidir. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılarak başta Anadolu olmak üzere farklı Türk coğrafyalarından derlenen Türk Hayvan Masalları evreninde değerler eğitimi açısından önem taşıyan masallardan oluşan örneklemdaki otuz altı hayvan masalı incelenmiştir. Bencilliğin kötülüğü, dostluğun ve dürüstlüğün önemi, emek vermenin üstünlüğü, hırsızlığın kötülüğü, güçsüzlere zorbalık etmenin cezasız kalmayacağı, bencilik ve enaniyetin kötülüğü, iyilik edenin iyilik; kötülük edenin kötülük bulacağı, tamahkârlığın kötülüğü ve şahsi menfaatlere ters düşse de toplumsal duyarlılığa sahip olunması gerektiği iletilerinin yoğun olarak verildiği görülmüştür. Bu da gösteriyor ki ana dili eğitiminde Türk dünyası hayvan masallarının kullanımı, sadece söz dağarcığının zenginleştirilmesi, okuma alışkanlığını kazandırılmasında değil; değerler eğitiminin aktarılmasında, ahlaki gelişimin sağlanmasında katkı sağlayacak, milli ve manevi şuurun oluşturulmasına da hizmet edecek eğitim öğretim materyallerindendir.

Anahtar Kelimeler : Türk Hayvan Masalları, ileti, Değerler Eğitimi

SUMMARY

Fairy tales are narratives that keep the imagination of human beings alive, trying to go beyond the boundaries of life and the age from past to present. It is a literary product that encourages goodness and beauty with its unique style, and that fits between "present" and "none". The main folk tales, the source of which was oral literature, reached the present form and variants in the absence of today's communication tools, especially by children, for the fun and defense of children. Animal tales also have a place in this genre. Their heroes are animals, living creatures that are animal-human, and their teaching aspect is predominantly pronounced and relatively short public narratives. Fairy tales affect the development of the imagination of children reading or listening. One of the main functions of these texts is to ensure that social values and universal norms are passed on to younger generations and to raise awareness among individuals. Values are like signposts that shape the person's feelings, thoughts, feelings, reactions, and shape their behavior. It is the information that is intended to be conveyed by message, text or word. Thirty-six animal tales in the sample consisting of tales of importance in terms of values education were examined in the Turkish Animal Tales universe, which was compiled from different Turkish geographies, primarily from Anatolia, using the qualitative research methods, document analysis technique. The evil of selfishness, the importance of friendship and integrity, the superiority of labor, the evil of theft, the evil of bullying the weak, the evil of selfishness and enmity, the kindness of the good; It has been observed that the messages that the evil will find evil, that evilness is evil and that social sensitivity must be gained, although it is against personal interests. This shows that the use of Turkish world animal tales in mother tongue education, not only enriching vocabulary, but also gaining reading habit; It is one of the educational materials that will contribute to the transfer of values education, to provide moral development and to create national and spiritual consciousness.

Keywords : Turkish Animal Tales, Messages, Values Education.

1. GİRİŞ

Masallar, Türk Dil Kurumu tanımına göre: “Genellikle halkın yarattığı, hayale dayanan, sözlü gelenekte yaşayan, çoğunlukla insanlar, hayvanlar ile cadı, cin, dev, peri vb. varlıkların başından geçen olağanüstü olayları anlatan edebî tür”dür (TDK, 2011). Kaynağı sözlü edebiyat olan asıl halk masalları, günümüz iletişim araçlarının olmadığı dönemlerde, bilhassa çocukların eğlenmesi, avunması için büyükler tarafından anlatılagelerek bugünkü biçim ve varyantlarına ulaşmıştır.

Hayvan masalları “Kahramanları hayvanlar; bazen de” hayvan – insan olan, *ders vermenin ön planda tutulduğu*, kıssadan hisse çıkarılan, kısa ve nesir şeklindeki halk anlatımları”dır (Alptekin, 2005). Endüstri ve makineleşmenin insan hayatına henüz sirayet etmediği, petrol ve türevlerinin anlam taşımadığı kadim zamanlardan beri hayvanların insanoğlunun sadece

işlerini kolaylaştıran bir araç değil; aynı zamanda yakın temasta bulunduğu varlıkların başında geldiği söylenebilir. Belki bu yakınlık, belki de fitratlarındaki sevimlilik sebebiyledir ki bugün bile hayvanlar âlemi, çocuklar için ilgiçekiciliğini korumaktadır.

Masallar, meydana geldikleri zaman bir kişinin malı iken, yaygınlaştıkça, yöreden yöreye, ülkeden ülkeye geçtikçe ilk söyleneni unutulur, toplumun malı olur. Kendisini meydana getiren kişinin masal üzerindeki varlığı silindikçe cemiyetin ortak değerlerini bünyesine alır **(Birinci, 1985)**. Böylece, içine doğduğu toplumun kültürel öğeleriyle mayalanan masallar, dilden dile dolaşıma çıkarak evrensel değerleri bünyesine katıp daha genel bir kitleye – *insanoğluna*– daha genel bir amaç –*iyi ve güzel olanın kazanması*– için hitap eder.

Değer; bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şe-yin değdiği karşılık, kıymet, yüksek ve yararlı niteliklidir. **(Dilmaç ve Ulusoy, 2012)**. Milli Eğitim Bakanlığının 2019 yılında yayımlanmış olduğu Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda, Öğretim Programının Perspektifi başlığı altında, “Bir toplumun geleceğinin, değerlerini benimsemiş ve bu değerleri sahip olduğu yetkinliklerle ete kemiğe büründüren insanlarına bağlı olduğu tartışma götürmez bir gerçektir.” denilerek değerler eğitimi, Türkçe öğretim programının perspektifinde yer almıştır. Değerler eğitimi ve değerlerin yeni nesle aktarımı “globalleşen” dünya düzeninde bireylere millî kimliklerinin kazandırılmasında hayati bir önem kazanmıştır.

İleti, Türk Dil Kurumunun çevrimiçi sözlüğüne göre: yazı veya sözle verilen, gönderilen bilgi, mesaj anlamına gelmektedir (<http://sozluk.tdk.gov.tr>). Başında, ortasında, sonunda ve hatta gerektiği her hangi bir zamanda söyleniveren tekerlemelerinin (formellerinin) huzur veren tınısında uyuma fırsatı yakalayabilmiş dünün çocuklarının en vazgeçilmezlerinden olan masallar, bugün hâlâ çocuk muhayyilesinin nefes alabildiği bir tür olarak varlığını sürdürmektedir. Duruma has üslubuyla iyiye ve güzele özendiren, “var” ile “yok”un arasına sığacak uzunluktaki edebî ürünler olan masalları telif masallar ve halk masalları olarak ayırmak mümkündür. Bu çalışma, ilk söyleneni unutulmuş halk masallarımızın bir alt türü olan Türk hayvan masalları ile ilgilidir.

2. ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Anlatımı etkili hâle getirmek ve canlı tutmak için kalıplaşmış ifadelerin, deyim, atasözü ve ikilemelerin etkin biçimde kullanıldığı masallar, sözlü kültürün binlerce yıllık birikimini taşımakla birlikte, dil eğitimi sürecinin de vazgeçilmezleri arasına girmişlerdir. Bu derece öneme sahip olan masalların söz varlığı, onları okuyan ya da dinleyen bireylerin alıcı ve üretici söz varlığının da gizil gücüdür **(Baş, 2012)**.

Bu araştırmanın amacı, değerler eğitimi yönünden incelenen Türk Hayvan Masallarındaki iletileri tespit etmektir. Elde edilecek bulguları düzenleyip yorumlayarak okuyucuya sunma amacı taşıyan betimsel analiz yönteminin kullanıldığı nitel bir araştırma yapıp doküman analizi tekniğine başvurulmuştur. Türk dünyası masal araştırmalarına dair birçok eser incelenmiştir. Sözlü edebiyat kaynaklarımızdan derlenen Türk hayvan masalları evreninde,

Naki Tezel'in 1933 – 1958, Ali Berat Alptekin'in ise farklı bölgelerden derlediği yahut çeşitli kaynaklara dayandırılan toplam 107 hayvan masalı çalışma örneklemini oluşturmuştur. Naki TEZEL'in Türk Masalları eserinde yer alan Ala Balık isimli masal ile Irak(Kerkük) Türkmenlerinden derlenen Devzan Hanım ve Fare masalı pedagojik açıdan uygun olmayan içeriğe sahip olmaları sebebiyle araştırma örnekleminde çıkarılmıştır. Söz konusu 107 Türk Dünyası hayvan masalından 36 tanesinin değerler eğitimi açısından önem taşıdığı anlaşılmıştır. Bu masallar içerdikleri iletiler açısından incelendiğinde Tablo.1' deki sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo.1

A: Tespit Edilen İleti

B: Masal Adı

F: İletinin Frekansı

<i>Sıra</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>F</i>
1.	<i>Arkadaş seçiminin, dostluğun, dürüstlüğün önemi</i>	Eş Eşini Bulmayınca Yılanla Tilki Aslan ile Kaplumbağa Kurbağa ile Akrep Tilki ile Hacı Leylek	5
2.	<i>Bencil olan cezasını, olmayanlar karşılığını alır.</i>	Deve ile Karınca Karınca Kim Güçlü Tilki ile Çakal Sihirli Tavşan Kayış Yiyen Tilki Kurt, Tilki ve At	7
3.	<i>Bir amaç uğruna çaba göstermek sonuca ulaşmaktan önemlidir.</i>	Kartal ile Kaplumbağa	1
4.	<i>Emek harcanmadan karşılık beklenmez</i>	Kurbağa ile Kaplumbağa Tavuk, Tilki ve Fare İki Tilki	3
5.	<i>İnsanlar dış görünüşlerine göre değil davranışlarına göre değerlendirilmeli.</i>	Keçi Kız	1
6.	<i>İyilik eden iyilik, kötülük eden kötülük bulur.</i>	Aç Kurt Tilki ve Keklik Armudan'la Tilki Aslanın Hastalığı Kara Kedi Aç Sıçan Fare ile Kurbağa İhtiyar Karı ile Fare	8

<i>Sıra</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>F</i>
7.	<i>Kendinden güçsüzlere zorbalık eden cezasını çeker.</i>	Kurnaz Tilki Kaplumbağa Yavrusu Şengülüm, Şüngülüm, Mengülüm Üç Ayı Yeşil Kuş	5
8.	<i>Kendine fazla güvenen, enaniyet sahibi olan mutlaka kaybeder.</i>	Tavşanla Kirpi Title Bitle	2
9.	<i>Kıskançlık ve art niyet beslememliyiz.</i>	Konuşan Kaval	1
10.	<i>Menfaatimize fayda vermese de toplumsal duyarlılığa sahip olmalıyız.</i>	Fatma Nine	1
N_A=10			F_t=34

3. SONUÇ

Tablo.1’de belirtilen iletilerin frekans değerlerine bakıldığında masal türünün genel karakteristiği olan iyilerin ödüllendirilip kötülerin cezalandırılması gerektiği iletileri, masal başına düşen en yüksek frekans değerinde (8) tespit edilmiştir. İkinci en yüksek frekansta, bencil olan cezasını, olmayanlar karşılığını alır. Üçüncü en yüksek frekansa sahip olan arkadaş seçiminin, dostluğun dürüstlüğün önemi ve kendinden güçsüzlere zorbalık eden cezasını çekmesi gerektiği iletileri temel adalet duygusunun kazandırılması açısından önemlidir.

Ana dili eğitiminde Türk dünyası hayvan masallarının kullanımı, sadece söz dağarcığının zenginleştirilmesi, okuma alışkanlığının kazandırılmasında değil; değerler eğitiminin aktarılmasında, ahlaki gelişimin sağlanmasında katkı sağlayacak, iletileri bünyesinde barındıran eğitim öğretim materyallerindendir.

Türk Dünyası hayvan masalları, ilköğretim seviyesindeki öğrencilerde milli şuurun oluşturulması ve evrensel ahlak ilkelerinin benimsetilmesine hizmet edecek özelliktedir. İlköğretim Türkçe ders kitapları ve hatta yabancılara Türkçe eğitim materyalleri hazırlanırken Türk Dünyası hayvan masallarına daha fazla yer verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Tezel, N. (2014). Türk Masalları. Ankara: Bilge Kültür Sanat.
2. Alptekin, A. B. (2005). Hayvan Masalları. Ankara: Akçağ.
3. Dilmaç, B., Ulusoy, K. (2012). Değerler Eğitimi. Ankara: Pegem Akademi.
4. Birinci, N. (1985). Türk Edebiyatı Ansiklopedisi. İstanbul: Tercüman.
5. Türk Dil Kurumu. (2001). Türkçe Sözlük (11. Baskı). Ankara.
6. Milli Eğitim Bakanlığı. (2019). Türkçe Dersi Öğretim Programı. Ankara: MEB Yayınları.
7. Baş, B. (2012), Türk Masallarının Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme. Milli Folklor, Cilt No.93, 125.
8. <http://sozluk.tdk.gov.tr> (08/04/2020 tarihli erişimine göre).

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚАЗІРГІ БЕЙНЕСІ

Муханбетжанова Ардак
2 курс PhD докторанты
Азербает Ринат
оқытушы

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қаласы
Қазақстан

Түйіндеме: Адамзат өзінің сонау балаң кезінде, табиғаттың жұмбақ, тұңғыық сырына ойы жете алмаған кезінде сол табиғаттың сиқырлы алуан жұмбағын шешсем, оны өз игілігіме жаратсам, бағындырсам деген арманын өзінің ауыз әдебиетімен бейнелеген. Адамның табиғаттың дүлей, мылқау күшімен арпалысы да сол ауыз әдебиетінде өрнектелген. Қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық өмірдің ілгерілеуіне, адамның ой-санасының өсуіне, өзін қоршаған табиғаттың сырына терең болауына байланысты ауыз әдебиеті де мазмұны, формасы жағынан байып, дамып отырған.

Жазу-сызу өнері болмаған ерте кезде-ақ қазақ халқы өзінің тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен күйініші, дүние танудағы көзқарасы т.б. жайында неше түрлі өлең-жыр, ертегі-әңгіме, мақал-мәтел, аңыздар ойлап шығарған және оларды ауызекі айту күйінде тудырған. Сондықтан да бұларды халықтың ауызша шығарған көркем шығармасы, даналық сөзі, яғни ауыз әдебиеті деп атаймыз. Бұдан, әрине, ауыз әдебиетін көп адам бірлесіп отырып шығарған деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің қандай үлгілерін болса да әуел баста жеке адамдар шығарған. Бірақ ерте кезде, жазу өнері болмағандықтан, ауыз әдебиетін шығарушылардың аттары хатқа түспеген, сақталмаған. Халық олардың шығармаларын ғана есіне сақтап және ауызша айтып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, сөйтіп, жеке авторлар шығарған әдеби туынды кейіннен өңделіп, сұрыпталған, оған ұжым болып творче-стволық өзгерістер енгізіп отырған. Бертін келе ондай шығармалар көпшіліктің еңбегіне, яғни халықтың ауызша шығарған әдебиетіне айналып кеткен.

Халық ауыз әдебиеті – халық шығармашылығының айрықша саласы, ауызша шығарылып, ауызша тараған көркем-әдеби туындылардың жиынтық атауы.

Ауыз әдебиеті жанрлық құрамы жағынан да сан-салалы болып қалыптасты. Тұрмыс-салт өлеңдері (еңбек-кәсіп, аңшылық, үйлену, жерлеу салты, наным-сенім т. б.), ертегілер, аңыздар, эпсаналар, мифтер, эпостық жырлар, тарихи өлең, қара өлең, лирикалық өлең, өтірік өлең, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, айтыс, шешендік сөздер, жаңылтпаштар, драмалық үлгідегі шығармалар... — міне, ауыз әдебиетінің негізін құрайтын осы бір жанрлардың өзі әрі қарай түр-түрге бөлініп кете береді. Бұлардың қай-қайсысы болса да сөзбен айтылатын шығармалар және олардың негізгі құралы сөз. Сондықтан ауыз әдебиеті, ең алдымен, сөз өнері. Рас, ауыз әдебиетінде сөзден басқа әншілік және орындаушылық өнер де айрықша қызмет атқарады. Ақындық, музыкалық және театрлық шығармашылықтың мұнда қабаттаса қолданылуы табиғи жағдай. Алайда ауыз әдебиетінде сөзден басқа өнердің түрлері қосымша қызмет атқарады. Себебі ауыз әдебиетіне жататын шығармалардың идеялық көркемдік мән-маңызы, эстетикалық қуаты, тәрбиелік мәні, ең алдымен, бейнелі сөзге негізделген.

TODAY'S IMAGE OF FOLK LITERATURE

Mukhanbetzhanova Ardak
2 year PhD doctoral student
senior lecturer Azerbaev Rinat
Kazakh national pedagogical University named after Abai
Almaty, Kazakhstan

Abstract: Oral folk art originates from ancient times, when people could not write, so naturally, it was inherent in the oral form of expression. The art of speech reflected reality through artistic images, showed the most typical, comprehending and generalizing the real facts of life in the life of the people. From time immemorial, the people developed their own unique moral way of life, their own spiritual culture, a lot of customs and traditions that were manifested in relation to nature, in oral folk art, in amazing folk crafts, in the beauty of clothing, in good customs of good taste and decency. Oral folk art in scientific literature is called folklore, oral folk art, folk art. image of oral folk art.

The importance of folklore as a cultural heritage and at the same time modern folk art is great, as a material important for studying the philosophy of the people, their history and art, as a means of educating the younger generation. Many researchers of folklore distinguish it as a special type of information, its specificity as a folk verbal art, its main functions in folk life and role in folk culture. Various prose genres: fairy tales, legends, legends, blades of grass and byvalschiny, Proverbs, sayings, tongue twisters. Drama genres, in addition to folk plays and puppet shows, include numerous games and dances.

Oral folk art is particularly important for the education of the younger generation. Of all the genre diversity of folklore, I would like to mention children's folklore, which is intended primarily for children, and is used by them in everyday life, starting from birth, from the first days of life. Children's folklore is an extensive field of oral folk poetry. It is a whole world-bright, joyful, filled with vitality and beauty. The first acquaintance of a child with folk poetry begins with small folk forms: pestushki, nursery rhymes, jokes, counting, tongue twisters, songs-tales. And although they consist of a few lines of simple content and simple form, however, they contain considerable genre riches.

Samples of oral folk art act as a factor of social and spiritual development of the child's personality . Many prominent teachers point to the educational value of oral folk art for preschoolers and recommend using it in their work. Folklore contributes not only to the formation of an emotionally positive attitude to the world as a miracle, but also to the development of cognitive processes in preschoolers, solves a whole complex of interrelated tasks of moral, mental, aesthetic, labor, and Patriotic education.

Адамзат өзінің сонау балаң кезінде, табиғаттың жұмбақ, тұңғыық сырына ойы жете алмаған кезінде сол табиғаттың сиқырлы алуан жұмбағын шешсем, оны өз игілігіме жаратсам, бағындырсам деген арманын өзінің ауыз әдебиетімен бейнелеген. Адамның табиғаттың дүлей, мылқау күшімен арпалысы да сол ауыз әдебиетінде өрнектелген. Қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық өмірдің ілгерілеуіне, адамның ой-санасының өсуіне, өзін қоршаған табиғаттың сырына терең болауына байланысты ауыз әдебиеті де мазмұны, формасы жағынан байып, дамып отырған.

Жазу-сызу өнері болмаған ерте кезде-ақ қазақ халқы өзінің тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен күйініші, дүние танудағы көзқарасы т.б. жайында неше түрлі өлең-жыр, ертегі-әңгіме, мақал-мәтел, аңыздар ойлап шығарған және оларды ауызекі айту күйінде тудырған. Сондықтан да бұларды халықтың ауызша шығарған көркем шығармасы, даналық сөзі, яғни ауыз әдебиеті деп атаймыз. Бұдан, әрине, ауыз әдебиетін көп адам бірлесіп отырып шығарған деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің қандай үлгілерін болса да әуел баста жеке адамдар шығарған. Бірақ ерте кезде, жазу өнері

болмағандықтан, ауыз әдебиетін шығарушылардың аттары хатқа түспеген, сақталмаған. Халық олардың шығармаларын ғана есіне сақтап және ауызша айтып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, сөйтіп, жеке авторлар шығарған әдеби туынды кейіннен өңделіп, сұрыпталған, оған ұжым болып творче-стволық өзгерістер енгізіп отырған. Бертін келе ондай шығармалар көпшіліктің еңбегіне, яғни халықтың ауызша шығарған әдебиетіне айналып кеткен.

Халық ауыз әдебиеті – халық шығармашылығының айрықша саласы, ауызша шығарылып, ауызша тараған көркем-әдеби туындылардың жиынтық атауы.

Қазақ халқының мұндай сөз өнерін ғалымдар халық ауыз әдебиеті деп атаған. Сонымен бірге ғылым мен мәдениетте “халық шығармашылығы”, “халық поэзиясы”, “халықтың ауызша сөз өнері” дейтін атаулар да осыған жақын мағынада қолданылады. 1846 жылы ағылшын Вильям Томс ұсынған “фольклор” (ағылшынша *folk* — халық, *lore* — білім, даналық) сөзі де ауыз әдебиеті атауы үшін халықаралық ғылым атау ретінде орныққан. Бұлардың қай-қайсысы да бірінің орнына бірі қолданыла береді. Бірақ мағыналары бір емес.

Мысалы, “халық поэзиясы” дейтін ұғым өлең түрінде айтылатын поэзиялық жанрларды жинақтап атауға лайық болса, “халық шығармашылығы” — халық шығармашылығы мен өнерінің барлық түрлерінің жалпы атауы, “ауызша сөз өнері” — прозалық та, поэзиялық та шығармалардың ортақ ұғымы. Бұларға қоса “халық даналығы”, “халық білімі” деп аударылатын “фольклор” терминінің мән-мағынасында да елеулі айырма бар. Батыс Еуропа, Америка, Австралия халықтарының ұғымында бұл сөздің мағынасы тым ауқымды. Ол халықтың киім-кешек, құрал-жабдық, әдет-ғұрып, тұрмыс-салт, наным-сенім, сондай-ақ түрлі көркем өнерін (поэзия, музыка, би, ою-өрнек, тоқыма өнері, т. б.) тұтастай атау үшін қолданылады. Бұл жағынан алғанда ол тек ауыз әдебиетін ғана емес, “этнография”, “этномәдениет” дейтін ұғымдармен де сабақтасып жатыр. “Фольклор” атауы орыс ғалымдарының зерттеулері арқылы халықтың ауызша поэтикалық шығармашылығы деген мағынада қалыптасқан. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы “ауыз әдебиеті” деген ұғым да “фольклордың” осы мәнімен сабақтас. Бұлар бірін-бірі толық алмастыра береді. Ауыз әдебиетін зерттейтін ғылымды “фольклортану” деп атау да осыған байланысты. Қазақ халқының ауыз әдебиеті өзінің көркемдік-идеялық нәрімен, эстетикалық қуат-тегеурінімен, түрі мен жанрларының молдығымен, тақырыптық және сюжеттік байлығымен, қоғамдық-әлеуметтік және тәрбиелік терең мән-мазмұнымен ерекшеленеді. Ол — көне тас дәуірінде пайда болып, түркілік тұтастықты бастан кешірген, одан бері де қазақ халқының қалыптасу тарихымен біте қайнасып, бірге жасап келе жатқан теңдесі жоқ рухани мұра. Байырғы ата-бабаларымыздың наным-сенімдерінен, тарихынан, тұрмыс-тіршілігінен, жақсы мен жаман туралы түсініктерінен, асыл арманы, биік мұратынан жан-жақты мағлұмат береді. Әрі ұлттық рухани мәдениеттің ғасырлар тізбегіндегі тарихи өзгерісін, этникалық санамен қарайлас жүріп өткен жолын да көз алдымызға елестете алады. Ауыз әдебиетінің шығарушысы да, таратушысы да, тыңдаушысы да — халық. Сондықтан ол, шын мәнінде, халықтың өз еншісі болып табылады. Ауыз әдебиетінің осы өзгешілігі оның әлеум. бітімін де айқын сипаттайды. 20 ғасырдың басына дейін көшпелі қоғамда туып, көшпелі қоғамның талап-талғамы мен әлеуметтік қажеттілігіне толық жауап берген ауызша сөз өнері өзінің барлық даму жолдарында айрықша жүк арқалады, көркемдігі мен әлеум.-қоғамдық қызметі бойынша ең биік тұғырға көтерілді. Көшпелі қоғам мәдениетінде табан астында туып, тыңдаушысын тәнті етпеген өлеңді, мәнерін таппаған жырды өнер деп танымаған. Осындай тіршілік аясында қалыптасқан ауыз әдебиеті барлық белгілері бойынша классик. деңгейге көтерілген. Сондықтан да қазақ халқының ауызша сөз өнері отырықшы елдердегі көп өнердің бір тармағы ретінде дамыған фольклорлық шығармашылықтан оқшауланып тұрады. Көшпелі қоғамда фольклор белгілі бір әлеум. топтың ғана шығармашылығы емес, жалпы халықтың ханы мен қарасына, батыры мен биіне, байы мен кедейіне ортақ өнер, әмбеге тиесілі мұра. Бұған себеп күнделікті тіршілікті өнер дәрежесіне, кез келген құбылысты бейнелі де бедерлі жеткізуге дала перзентінің бейім тұруы еді. Қазақ даласындағы көшпелі қоғам мәдениет пен ғылымның біраз салаларынан кенжелеп жатқанымен, ауыз әдебиетінің таң қаларлықтай тұтас, қоғамдық дәрежеде дамуына мейлінше толық жағдай жасады.

Ауызша айту фольклордың тек қана шығарылу, таралу жолы емес, бүкіл қоғам тарапынан қолдау тапқан өнердің басты шарты болды. Үлкен де, кіші де ауызша өнер дәстүріне дағдыланды, жасынан санасына сіңіріп, соны ғана мойындады. Бүкіл қоғам ауызша өнер мектебі болды. Осыған лайық ауыз әдебиетінің көтерген жүгі де орасан зор еді. Халықтың тарихи зердесі, философиялық ой-түйіндері, педагогикалық тәжірибесі, адамгершілік нормалары, кәсіптік әдебиетке тән көркемдік сұраныстары, театрлық өнерге тиесілі есесі ауыз әдебиетіне жүктеледі. Іс жүзінде оның араласпайтын саласы қалған жоқ. Шілдеханадан бастап рулар арасындағы дау-дамайларға, бесік жырынан бастап жоқтауға, ем-домнан бастап лирикалық өлеңдерге, ырым-түсініктерден бастап қоғамдық дүниетанымдық аңыз-әңгімелерге, мифтік сенімдерден бастап қоғамдық ой-пікірлерге дейінгінің бәрі де фольклорға тоғысты. Сондықтан да ол қай заманда да белгілі бір топтың (немесе таптың) ғана мұрасы болған жоқ. Бұған өткен қоғамдарда қазақ ауыз әдебиеті туралы пікір білдірген адамдардың әр түрлі мамандық иелері болуы да дәлел бола алады. Олар өздеріне қажет елдің тарихы, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, мінез-сипаты, дүниетанымы, моральдық-этикалық нормалары, заңдары, діні, дәрігерлік тәжірибесі, қару-жарақ, киім-кешек, жер-су, мекен, тау-тас, көл, өсімдіктер мен жануарлар туралы мәліметтерді алдымен осы фольклордан тапқан. Қазақ А. ә-нің қуатты қайнар көзі ауызша жырлаудың небір саңлақтарын дүниеге әкелді. Есімі тарихтан белгілі сонау 14 — 15 ғасырлардағы Сыпыра жырау, Асан Қайғыдан бастап кешегі Жамбыл, Нұрпейіс, бүгінгі халық ақындарына дейінгі аралықта ауызша жырлаған ақын, жырау легінің даңқы қазақ мәдениетінің тарихында біржола орын тепті. Бұл іс жүзінде халықтық фольклорлық мұраның ауызша даралық кәсіптік өнерге дейінгі жүріп еткен жолы еді. Авторлық ауызша әдеби мұраны ауыз әдебиетінің қатарына қоспағанымызбен оның төл тарихы содан басталатынына ешбір күмән жоқ. Қазақ фольклоры біздің заманымызда өткен қоғамдардағыдай дамудың қайнар көзінде, өсіп-өркендеудің ең биік сатысында тұрмағанымен қазір де ұлан-ғайыр әлеум. жүк арқалауда. Ұлттың рухани болмысын, мінез-сипатын, тұрмыс-тіршілік тынысын әлі сол фольклор арқылы айна қатесіз танимыз. Еліміздің тәрбиелік, эстетикалық, адамгершілік мұраттарының айқын айғағы, рухани өлшемі де сол фольклордан бастау алады. Ауыз әдебиеті жанрлық құрамы жағынан да сан-салалы болып қалыптасты. Тұрмыс-салт өлеңдері (еңбек-кәсіп, аңшылық, үйлену, жерлеу салты, наным-сенім т. б.), ертегілер, аңыздар, әпсаналар, мифтер, эпостық жырлар, тарихи өлең, қара өлең, лирикалық өлең, өтірік өлең, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, айтыс, шешендік сөздер, жаңылтпаштар, драмалық үлгідегі шығармалар... — міне, ауыз әдебиетінің негізін құрайтын осы бір жанрлардың өзі әрі қарай түр-түрге бөлініп кете береді. Бұлардың қай-қайсысы болса да сөзбен айтылатын шығармалар және олардың негізгі құралы сөз. Сондықтан ауыз әдебиеті, ең алдымен, сөз өнері. Рас, ауыз әдебиетінде сөзден басқа әншілік және орындаушылық өнер де айрықша қызмет атқарады. Ақындық, музыкалық және театрлық шығармашылықтың мұнда қабаттаса қолданылуы табиғи жағдай. Алайда ауыз әдебиетінде сөзден басқа өнердің түрлері қосымша қызмет атқарады. Себебі ауыз әдебиетіне жататын шығармалардың идеялық көркемдік мән-маңызы, эстетикалық қуаты, тәрбиелік мәні, ең алдымен, бейнелі сөзге негізделген. Әрине сөз өнеріне жазба әдебиет те жатады. Фольклор мен жазба әдебиет айтылу, таралу ерекшеліктері және идеялық-көркемдік өрнегі бойынша бір-бірінен бөлек дүниелер. Бұл өзгешелік көркем шығарманың жаратылысындағы мезгілдік және мекендік өлшемдерден айқын көрінеді. Ауыз әдебиеті табан астынан тыңдаушыға арналып айтылатындықтан (немесе орындалатындықтан) және суырып салып шығарылатындықтан мезгіл жағынан шектеулі болады, яғни әр жолды, әрбір шумақты, бейнелі тіркестерді айтушының ұзақ уақыт ойланып-толғанып отыруына мүмкіндік жоқ. Сондықтан көркем шығарманы алғаш шығарып отырған мезгіл де, оны ауызша орындау уақыты да бұл арада бірдей. Себебі ауызша шығарма тыңдаушы алдында қолма-қол шығарылатындықтан оны жазба әдебиетіндегідей үздік-создық, бірде жылдамдатып, бірде үзіліс жасап, ұзақ ойланып шығаруға мүмкіндік жоқ. Сөйте тұра табан астында шығарылған өлең-жырдың эстетикалық қуаты, нысанаға дөп тиіп жатқан әсерлілігі, өнер ретіндегі өзгешелігі тыңдаушысын қашанда тәнті еткен. Бұл жағынан жазба әдебиеттен оның қызметі

бір де кем емес. Дегенмен, ауыз әдебиетінің импровизаторлық сипаты оның көркемдік табиғатының өзгешелігін көрсетеді. Атап айтқанда, ауыз әдебиеті шығармаларында ортақ сюжеттер, сарындар, тұтас шумақтар, бейнелі тіркестер, өлеңнің даяр үлгілері мен ұйқастары жиі кездеседі. Әрі мұндай қайталаулар мен ортақ белгілер ауызша жырлаудың белгілі бір дәрежедегі “қалыптық” сипатымен байланысты, яғни ауызша айту қалыптасқан үлгілер арқылы жүзеге асырылады. Ал жазба әдебиет табиғаты бұл жағынан мүлде бөлек. Жазбаша шығарманың жазылу процесінде тыңдаушыға тәуелді уақыт шектеушілігі мұнда болмайды. Жазушы мен жазба ақынның көркем шығарманы жарату кезіндегі уақыт еркіндігі мол. Осыған орай даяр үлгімен шығару, шығарманың түрлі деңгейлеріндегі қайталаушылық пен біркелкілік жазба әдебиетке жат. Бұл өзгешелік сөз өнерінің осы екі түрінің көп нұсқалы болу-болмау сипатына да тікелей қатысты. Ауыз әдебиеті. ауызша шығарылып, ауызша тарайтындықтан шығарманың үнемі өзгеріс үстінде болатындығы заңды құбылыс. Себебі ауызша айту, бұрын шығарылған тексті орындау — ешбір өзгеріссіз қайталап шығу емес, керісінше, ол — шығармашылық процесс. Онсыз шығарманың заман ағымына лайық қайта түлеп отыруы мүмкін болмайды. Әсіресе, ірі жанрларға тән осы ерекшелік шығарманың бір айтушыдан екінші айтушыға, бір дәуірден екінші дәуірге ауысу барысында айрықша көрінеді. Ауыз әдебиетінің көпнұсқалы болуына ықпал ететін жағдайлардың бірі — тыңдаушылар ортасының өзгеріп отыратын әлеум. талап-тілектері мен көркемдік Қазақ халқының ауыз әдебиетін жинау жұмысы 18 ғасырдан басталады. Ресейден Қазақ даласына шыққан түрлі экспедициялардың мақсаты фольклорлық және этнографиялық деректерді де жинау болатын. Алайда, фольклор үлгілерін жүйелі түрде жинау жұмысы 19 ғасырда жүзеге асты. В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Ш.Уәлиханов, А.Е. Алекторов, А.В. Васильев, сияқты ғалымдар ауыз әдебиеті жанрларын жіктей отырып, олардың текстол-сына да көңіл бөлді. Түптеп келгенде фольклорлық мұраны жинау және жарыққа шығару халықтың тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, наным-сенімін, дүниетанымын білудің негізгі дерек көзіне айналды. Ал 20 ғасырда фольклорды жинау мен жариялау жұмысы, мейлі ол идеологияның құралына айналса да, мемл. тарапынан қолдау тапты. 20 ғасырдың басындағы Ә.Диваев бастаған бірнеше экспедициялардан бастап, жер-жерден жинау жұмысы үздік-создық күні бүгінге дейін жалғасып келеді.сұраныстары. Көшпелі қоғамның мұндай қажеттіліктерін жан-жақты әрі тұтастай атқарған өнер ауыз әдебиеті болады. Фольклор үлгілерін жинау ісі оны жарыққа шығару жұмыстарымен қатар жүріп жатты. 19 – 20 ғасырлардың басында Қазан, Уфа қалаларында қазақтың батырлық жырлары, діни және ғашықтық дастандары көптеп жарық көрді. “Ер Тарғын”, “Қыз Жібек”, “Алпамыс”, “Бозжігіт”, “Мұңлық - Зарлық”, “Шәкір - Шәкірат” т.б. жыр- дастандар дүркін-дүркін қайта басылып шықты. Ал, кеңестік дәуірде ауыз әдебиетінің көптеген үлгілері белгілі бір түзетулер мен редакциялауларға ұшыраса да, көпшілікке жол тапты. Эпостар, дастандар, ертегілер, аңыз-әңгімелер, мақал-мәтелдер, айтыстар, шешендік сөздер, жұмбақтар т.б. тізбелі болып та, жеке де жарыққа шығып келеді. Бұлардың ішінде, әсіресе, “Алпамыс”, “Қозы Көрпеш - Баян сұлу”, “Қыз Жібек”, “Қамбар батыр”, “Қобыланды батыр” эпостарының екі тілдегі ғыл. (қазақша және орысша) басылымының шығуы фольклор текстол-сындағы ірі жетістік болды. Бұған қоса ауыз әдебиетінің көптомдық басылымын (1997 жылға дейін 17 томы шықты) шығару қолға алынды. М.Әуезов, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, М.Дүйсенов, Н.Төреқұл, Р.Бердібаев, М.Мағауин, С. Қасқабасов т.б. ғалымдардың бірнеше іргелі еңбектері жарық көрді. Ауыз әдебиетінің тарихы мен методологиясы жан-жақты зерттелді. Қазақ ауыз әдебиетінің озық үлгілері кәсіби ұлттық өнердің өзге түрлері (опера, театр, кино, кескіндеме т.б.) үшін де қайнар бұлақ, құнарлы тақырып саналады. Алғашқы қазақ опералары (Қыз Жібек, Айман — Шолпан), қазақ театры мен киносындағы сәтті шығармалардың көпшілігіне ауыз әдебиетіндегі туындылар арқау болды. Ұлттық дүниетаным мен тәлім-тәрбие жүйесін қалыптастыруды ана тілін, ұлттық тарихты зерделеуді мақсат тұтқан ғыл.-зерттеулер де ауыз әдебиеті үлгілерін айналып өте алмайды. Ауыз

әдебиетінің кейбір жанрлары қазіргі заманға сай жаңа сипаттармен дамуда. Олар айтыс, беташар, жар-жар және т.б.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Беркімбаева Ш.К., Қалиев С. «Қазақ тәлімінің тарихы». – Алматы:ҚызПИ – 2005 ж.
2. Ғабдуллин М., «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» А., 1972
3. Қазақ балалар ауыз әдебиеті «Алтын абдыра». Алматы: «Балауса», 2007.13-17 бб.
4. Қалиев С., Оразаев М., Смаилова М. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері». – Алматы: «Рауан» 1995 ж.
5. Қожахметова К.Ж. «Халық педагогикасын зерттеудің кейбір ғылыми және теориялық мәселелері». - Алматы; 1993 ж. Шаяхметова.А «Балалардың тілін дамыту да мақал-мәтелдердің маңызы». // Бала мен балабақша. Республикалық педагогикалық журнал, № 11, 2011. 8-9 бб.

BAŞLANGICINDAN EMPRESYONİZME RENGİN GÖRSEL ANLATIMDA KULLANIMI

THE USE IN COLORS VISUAL EXPRESSION FROM BEGINNING TO IMPRESSIONISM

Ayşe SEZER

Dr. Öğretim Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Resim Bölümü

ÖZET

İnsanoğlu, malzemeleri ne kadar sınırlı olursa olsun, tarih öncesinden itibaren sanatsal eylemlerden yoksun kalamamıştır. Mağara resimlerine her ne kadar sanatsal nitelik yükleyemsek de -ki bu resimler sanatsal kaygı ile yapılmamıştır- bu resimlerde, çizgilere, biçimlere büyüsel anlamlar yüklenmiştir; rengin görsel anlatımda ilk kullanımı bu dönemde ortaya çıkmış ve bu anlatımların ortaya çıkmasından itibaren anlatılmaya çalışılan kavramlar, basit şekillerle çizilerek, bir tür iletişim aracı olarak da kullanılmıştır. Mağara resimlerinde renk, çoğunlukla çizgisel anlatım aracı iken, Eski Yunan'da yüzeysel anlatıma dönüşür ve biçimi ön plana çıkarmak amaçlanır. Eski Mısır resimlerinde de Antik Yunan'da olduğu gibi, renk, biçimden sonra gelir ve yüzeysel anlatımını korur. Rengin ön plana çıkarak kullanım amacının değişmesi, Roma dönemine rastlar. Burada, ışık-gölge ve hacim görünmeye başlar. Yüzeysellikten uzak renk kullanımı tercih edilir. Bizans'ta ise renk, planlı bir biçimde, dinsel sembolik niteliğe bürünür. Örneğin mavi, gökyüzünü ve cenneti sembolize eder. 14. yüzyıl Avrupa resim sanatı, Gotik dönem olarak adlandırılır. Bu dönemde, mekanda gerçekçilik önemli iken, renk dekoratif bir unsur olarak karşımıza çıkar. Gotik resimden Empresyonizme değin, manzara resimlerinde ve gerçekçi figüratif resimlerde, renk, nesnenin ifade bulduğu bir anlam olarak anlaşılır. Nesnel gerçekçi resimlerde renk, nesnelerin gerçekliğini veren, nesneyi nesne yapan bir ilke olarak algılanır. Sanatçılar, betimledikleri nesnelerde, rengi doğaya en yakın bir anlatımda, gerçekçi bir izlenim ve anlatımla kullanmışlardır. Bu kullanım, sanatçının vermek, iletmek istediği içerik ile örtüşmektedir. Bu çalışmada, resim sanatında rengin kullanımı, başlangıcından Empresyonizme kadar geçen süreçteki anlatım biçimleri ele alınarak görsel örneklerle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Renk, Anlatım, İçerik.

ABSTRACT

Although mankind materials are limited, they has made artistic actions since prehistoric times. Cave paintings were created without artistic concerns. In these paintings, there were magical meanings on lines and shapes. In this period, there was the first use of color in visual expression. Since this period, concepts have been used as communication tools by drawing in simple shapes. The color is a linear expression tool in cave paintings. This transforms to highlighting the form in Ancient Greece. This preserves its superficiality in Ancient Egyptian paintings, as in Ancient Greece. In the Roman period, the use of color changes in the foreground. During this period, light-shade and volume began to appear. The use of color was not superficial. In the Byzantine period, the color took a religious and symbolic meaning. For example, the blue symbolized the sky and the heaven. In the 14th century, the art of European paintings was called the Gothic period. In this period, while spatial realism was important, color was a decorative element. From the Gothic period to Impressionism, in landscape paintings and figurative paintings, color was a meaning that the object found expression. The color is perceived as a principle that shows the reality of objects in objectively realistic pictures. The artists used the color of the objects that describe close to nature and in realistic impressions. This faces with contents used by the artist. In this study, the use of color in the art of painting was evaluated through visual examples from the beginning of art to the Impressionism by considering the expression styles.

Keywords: Color, Expression, Content.

GİRİŞ

Renk görsel anlatımda, tarih öncesinden itibaren kullanılmış ancak çağlar geçtikçe ayrı anlam ve anlatımlarda yerini bulmuştur. Mağara resimlerinde renk, sanatsal kaygılardan uzak, büyüsel bir anlatım için çoğunlukla çizgisel bir ifade ile duvarlara yansımıştır. Ayrıca, dönemin insanları, hammadresi toprak olan boyları basit şekillerle mağara duvarlarına aktarırken bunu bir tür iletişim aracı olarak da kullanmışlardır.

“Rengin kullanılışı insanlık tarihi kadar eskidir. Tarih öncesinde ilk mağara resimlerinde kullanılan boyalar hayvan iç yağı ile toprak karışımıdır. Hammadresi farklı da olsa bu bir çeşit yağlı boyadır. Yağın işe karışması boyanın sağlam ve kalıcı olmasını sağlamıştır. Renkler çoğunlukla boyamak için değil, çizmek için kullanılmıştır. Yine de bu çizgiler bize renk tadını tattırmaktadır. Sembolik birer motif özelliği gösteren bu işlerde, yapanları daha çok işin işlevsel yanının ilgilendirdiği muhakkaktır. Mağarasının duvarına bir boğanın öldürülüşünü çizen bir insan için önemli olan o hayvanı büyü ile mahkûm etmek ve kabilesini buna inandırmaktır. Aynı insan vücudunu boyarken yine düşmanlarına karşı kendisini saklama ya da onları korkutma gereğini duyuyordu” (Günay, 1977, s. 26).

Ubirr kaya resmi, M.Ö. 15000, Kakadu National Park, Avusturalya (URL 1)

Mağara devri resimlerinde renk çoğunlukla çizgisel anlatım aracı iken yani çizmek için kullanılırken, Eski Yunan'da yüzeysel anlatıma dönüşmektedir. Girit Adası'ndaki Knossos Sarayının taş çeşme avlusunda yer alan ve M.Ö. 1550-1450 yılları arasında yapıldığı sanılan 'Toreador Freski' buna örnektir.

Toreador Freski, M.Ö. 1550-1450, Alçı üzerine fresk, 81X114 cm. Heraklion Arkeoloji Müzesi, Yunanistan (URL 2)

Bu fresk Eski Yunan'da yapılan boğa sporlarının bir anlatımıdır. O dönemde gerçekleştirilen atletik gösteriler, Minos'un dinsel törenlerinde oldukça önemli bir etkinliktir.

Freskte rengin yüzeysel bir anlatım aracı olarak kullanıldığı ve biçimi öne çıkaracak sadelikte uygulandığı görülmektedir. Dönemin sanatında erkek figürler kırmızı, kadın figürler ise beyaz renge boyanırdı. Toreador freskindeki üç figürde erkek olmasına karşın, boğanın üzerindeki figürün dışındakiler beyaz bir ten ve elbise içinde gösterilmiştir. Bu renksel anlatımın altında yatan içerik, bu figürlerin erginleşme törenine katılan ergenler oldukları düşüncesini vermektedir.

Eski Mısır resim sanatında da rengin yüzeysel bir anlatım amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Antik Mısır'da sanat 'olaylara ruhsal yönden bakmak' boyutunda ağırlık gösteriyordu. Ancak kültürel ve dinsel işlevleri olan fresklerde çoğunlukta ydı. 'Nebamun İçin Denetlenen Tarla' freskinde kompozisyonun sol kısmındaki yaşlı bir çiftçi, tarlaları denetler

durumunda resmedilmiştir. Figürün başının kelliği, firavun veya tanrıların benzer şekilde betimlenmelerine karşıt olarak bir gerçekçilik sunmaktadır. Figürlerin ve atlı arabaların şematik çizimi dönemin Mısır sanatının özelliklerindendir. Antik Yunan sanatında olduğu gibi, dönemin Mısır resim sanatında da renk biçimden sonra ikinci planda kalır ve yüzeysel bir anlatım sunar.

Nebamun İçin Denetlenen Tarla, M.Ö. 1350, 46X107 cm., British Museum, Londra (URL 3)

Doğal nesnelerden elde edilen renkler; sözgelişi kökboyaları, Mısır resim sanatçılarının belli başlı malzemeleri arasındadır. Okr (aşu boyası), mavi ve yeşil renkler elde etmek için dövülmüş emaye, is birikintileri, yarım kalmış resimlerin yakınındaki kaplarda bulunmuştur. Boya malzemesi suyla karıştırılarak inceltilmiş ve çamsakızı eriyiği ile de yapışkanlığı sağlanmıştır. Okr renklerinin insan ve hayvan bedenlerinde kullanıldığını görüyoruz. Bu renkten kırmızı, kahverengi, sarı gölgeler de elde edilmiştir. Kadın figürlerinde beden ve yüzün rengi, erkek figürlerinden daha açıktır. Ancak kadın ve erkek gruplarında açık ve koyu renk çeşitliliklerine de rastlanabilir. Beyaz, elbiselerde ve bazı durumlarda da zemin rengi olarak kullanılmıştır. Okr ve beyaz karışımından, çok kullanılan bir çeşit pembe elde edilmiştir (Tansuğ, 1992, s.30).

Tansuğ' un da değindiği gibi kökboyaları ile elde edilebilen renkler, eski Mısır resimlerinin renklendiricisiydi ancak eski Yunan'da da olduğu gibi ressamın paletleri sınırlı sayıda renk barındırıyordu. Yine de dönemin renkli anlatımları, renklere yükledikleri özel içerikleri belirliyordu. Kadın ve erkek tenlerindeki renk ayrımları gibi.

M.Ö. 60-50 yıllarına gelindiğinde ise Roma resim sanatının en çarpıcı örnekleri ile karşılaşırız. Bu duvar resimlerinde artık ışık gölge, hacim ve yüzeysellikten uzak gerçekçi biçimler ve renkler görülür. Bu resimler içinde en önemlilerinden biri 'Villa dei Mister' dir.

Bu muhteşem sahne, İtalya'nın Pompei kenti yakınlarında, M.S. 79 yılında patlayan Vezüv Yanardağı'nın yalnızca ufak bir zarar verdiği lüks bir Roma evinin -Villa dei Mister' nin -

kalıntıları arasında keşfedilen ve son derece iyi korunmuş bir dizi freskin bölümlerindendir. Fresk; sembolik ölüm ve yeniden doğuş sıkıntılarına katlanmak zorunda olan kadın için düzenlenmiş gizemli bir inisiyasyon ritüelini (olasılıkla kadınlığa geçiş) tasvir etmektedir. Ritüelde, Yunan şarap, tarım ve sarhoşluk tanrısı olan Dionysus merkezdedir ve kadına inisiyasyon süresince rehberlik etmek için bir rahibe bulunmaktadır (Farthing, 2012, s. 64).

Villa dei Misteri, Duvar Freski (detay), Yükseklik 162 cm.,Pompei, İtalya (URL 4)

Villa dei Mister'deki bu freskte, figürlerdeki gerçekçi biçim ve detaylar onları sembolik anlatımdan kurtarmış ve boyut kazandırmıştır. Artık resme ışık ve gölge girmiş ve değinilen derinlik etkisi artmıştır. Kırmızı bir fon önündeki figürler, freske bakan göz için aynı mekandaymış izlenimi vermektedir.

İnsan teninin renklendirilmesindeki gerçekçi yaklaşım, figürleri ve figürlerin içinde bulunduğu durumu kavramamızdaki etkiyi güçlendirmiştir.

Bizans sanatına gelindiğinde güzellik kavramının güçlü bir hiyerarşi barındırdığını görürüz. Özellikle İsa figürünün resmin merkezinde yer alması, resmin odak noktası olması bu sanatın belirleyici niteliği durumundadır.

330 yılında, İmparator I. Konstantin, Roma İmparatorluğu'nun merkezini Roma'dan, eski bir Yunan şehri olan Byzantium bölgesine kurduğu Konstantinopolis' e taşır. Bu değişim, sanat dünyası için oldukça kapsamlı sonuçlara yol açar. Özellikle Son Bizans döneminde klasizmin gerçekçi temsilleri, yerini daha soyut ve dekoratif bir sanat tarzına bırakmıştır. Bu sanat tarzı; parlak renkler ve çağrışımlarla dolu bir sembolizm aracılığıyla, Ortodoksluk doktrininin benimsenmesine yardımcı olacak mistik bir atmosfer yaratmak için kullanılmıştır. (Farthing, 2012, s. 74)

Bizans resminde renklerin planlı kullanımı yani kilisenin belirlediği, anlam yüklediği renklerin fon ve figürlerde doğru kullanımı en önemli niteliklerdir. İsa'nın görkemi, imparatorluk giysilerinin mor-kırmızı renkleriyle vurgulanır. Ayrıca mavi renk gökyüzü ve öteki dünyadaki cenneti nitelemektedir.

Çocuk daima ağacı yeşil, yanardağı kırmızı ve göğü mavi yapar. Orta çağda doğa çocuğun yaptığı şekilde verilmekle beraber renk de çok kesin kurallara bağlıdır. Bu kuralları sanatçı

değil, gelenek ve kilisenin otoritesi koymuştur. Meryem'in elbisesi daima mavi, mantosu kırmızı olmalıydı (Read, 1960, s.61).

'Eski Ahit Üçlemesi' adlı Bizans ikonası, Hristiyanlarda günahlarını, evreni, varlıkları ve doğayı anımsatma, düşünme amacı güder. Resimde sanatçı Rublev, görsel uygulamalarla üç figürün birlikteliğini oluşturur. Figürlerin huzurlu ve durağan oturuşları, yüzlerindeki derin düşünceli anlatım, bakışlarının birbirini tamamlayan daireselliği, kıyafetlerindeki mavi renk ve ellerindeki çubukların aynılığı bu üç figürü birbirleriyle ilişkili durumda algılamamızı sağlamıştır.

Eski Ahit Üçlemesi, Andrei Rublev, 1410, Ahşap Üzerine Tempera, 142X114 cm., Tretyakov Devlet Galerisi, Moskova, Rusya (URL 5)

İkonada kullanılan açık renklerin egemenliği, ışığın eserin içinden yayılıyormuş duygusunu hissettirmektedir. Altın rengi resimde genel dağılım oluşturmaktadır ki Hristiyan düşüncesine göre altın sarısı kutsal tını sembolize etmektedir. Figürlerin başlarını çevreleyen beyaz haleler ise ışığın sembolüdür. Ayrıca bu renkler yücelik ve ruhsal gönül açıklığını vurgular.

14. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da Gotik sanatla karşılaşırız. Limbourg Kardeşlerin 'Berry Dükü'nün Saatler Kitabı' adlı resminde de görüldüğü gibi Gotik resimlerde özellikle doğa elemanlarında ayrıntılı bir üslup söz konusudur. Süslemeler, mekanda gerçekçilik ve dekoratif renkler Gotik üslubun en belirgin özelliklerindendir. Üslubun egemen konuları dinsel nitelikteki figürler ve sahnelerdir.

Gotik resimde betimleyici ve ayrıntılı bir gerçekçilik egemendir. Renk artık hacimsel anlatım aracı olur. Bu anlatımda rengin açık-koyu değerleri hacim duygusunu güçlendirir. Daha sonraki dönemlerde renk sanat akımlarının da etkisiyle duyguların anlatımında ön plana çıkacaktır.

Limbours Kardeşler, Berry Dükü'nün Saatler Kitabı, 1402-16, 15.5X13.5 cm.,Perşömen üzerine guaj boya, Musee Conde, Chantilly, Fransa (URL 6)

Renk, sanat yapıtındaki elemanlardan biridir. Olanaklarından kaynaklanan değişik kullanım yolları vardır. Mağara resimlerinden başlayarak günümüze dek değişik anlayışlarda kullanılmıştır. “Rengin değer ve renklilik olmak üzere iki temel niteliği vardır. Bu niteliklerden birinin egemen olması resmin karakterini belirler (Keskinok, 1968, s. 67).

Rengin değeri yani tonu, yüzeyde plan ayrılığı yaratmada en belirleyici bir niteliktir. Koyu değerlerin orta ve açık değerdeki renklerden daha öndeymiş gibi bir duygu yaratması, resimde üçüncü boyut algısını güçlendirir. Keskinok’ un da belirttiği gibi, rengin renkliliği ya da ayrı bir değişle kroması da resimsel anlatımda hem boyut oluşturmada hem de izleyicide ayrı izlenimler ve duygular yaratmada etkindir. Limbourg Kardeşlerin resminde de görüldüğü gibi, kroması düşük bir fonda yüksek kromalı kırmızı ve mavi kıyafetli figürler güçlü bir plan farkı yaratarak öne gelmektedir. Resmin uyumlu bir atmosfer izlenimi yaratabilmesi, rengin değinilen niteliklerinin bir veya birkaçının, yüzey üzerinde egemenliği ile olasıdır.

Ekspresyonizm’e kadar sanatçılar betimledikleri nesnelerde rengi doğaya en yakın bir anlatımda, gerçekçi bir izlenim ve anlatımla kullanmışlardır. Bu kullanım verilmek istenen, sanatçının vermek, iletmek istediği içerik ile örtüşmekteydi.

Rengin doğal kullanımı doğadaki nesnelerin kendi doğal renklerine uyularak, onları gözleyerek yapılan bir iştir. Ancak göz renk yönünden de aldanan bir organdır. Üstelik doğadaki renkler değişikliklerine bağlı olarak, sürekli değişimler ortaya koyarlar (Tansuğ, 1992, s.14).

Bu nedenle de Empresyonist ressamalar, doğa karşısında günün belirli saatlerinde çalışmışlardır. Güneş ışığının nesneler üzerine düştüğü açı azaldığında, nesnenin gerçek renginden kaybetmesi, İzlenimci sanatçının karşıt olduğu bir durum oluşturmaktadır.

İçinde bulunan çağın sanat anlayışının belirginleştiği ve biçim aldığı yıllar 1910-1930 arasına rastlar. Sanat yaşamı, bu kısa süreçte Batı sanatının hiçbir döneminde görülmemiş bir değişim süreci içerisine girmiştir. 1930'dan sonra bu etkinlik 2. Dünya Savaşıyla kesintiye uğramış ve savaş sonrasında devrim niteliği taşıyan büyük değişimlerle tekrar ortaya çıkmıştır.

Batı resminin doğuşundan itibaren renk, nesnelerin belli renkleri olarak resmin en temel elemanlarından biri olarak biliniyordu. Optik bir sanat olan resim, her şeyden önce göz duyumlarına dayanır ve bu göz duyumları da, aslında, renk, ışık duyumlarından başka bir şey değildir. “Burada daima şunu düşünmeli ki, mekana ait biçimler bizde daima renkleri nedeni ile estetik bir etki yaparlar. Hatta renk bakımından oldukça yoksul olan sanatlarda bile, örneğin heykeltıraşlık ve grafik sanatlarında mekana ait renklerin estetik impressionu, daima onların renk ve ışık etkisiyle olur; ışık ve renk etkisi olmadan, salt mekana ait biçimin estetik olarak kavranması mümkün değildir. “Bundan ötürü, geçmiş stiller arasında her resim, rengin bu estetik bilgisinden mümkün olduğu kadar fazla faydalanmak istemiştir. Çünkü resim sanatı, salt bir renk sanatı olmalıdır. Yalnız, bu her şeyi kuşatan renk, içerik bakımından önemli ve önemsiz olabilir. Kuşkusuz, bütün varlık dünyası, doğa, renkli bir dünyadır (Tunalı, 2008, s.52).

Renk, resim sanatında Empresyonist sanattan öncede kullanılıyordu elbette. Özellikle manzara ve gerçekçi figüratif sanatçılar için nesnenin ifade bulduğu bir anlam olarak anlaşıyordu. Tiziano, Rubens ve Caravaccio gibi sanatçıların resimlerinde kullandıkları kırmızı ve mavi resimden kaldırdığımızı varsayarsak içerik adına geriye bir şey kalmaz. Elbette birçok yapıt renklerinden arındırıldığı an özgün estetik değerini kaybeder. Bunun nedeni dayandıkları temel renk olmasıdır. Nesnelerin gerçekliğini, nesneyi nesne yapan ilke onların rengidir. Dolayısıyla nesnel gerçekçi resimlerde renk en önemli değerdir.

Tiziano, Kutsal ve Şer Aşk, 1514, 118X278 cm. Galleria Borghese, Roma (URL 7)

Rubens, Haçın Yükselişi, 1611, Belçika.

(URL 8)

Caravaccio, İsa'nın Alınması, 1602, National Galeri, İrlanda.

(URL 9)

16.yy, yaşam düzeyinin yükselmesiyle renk gereçlerine talep artar, bu da ticareti altüst edecek ve çeşitli ulusların dışarıdan alınan boya gereçlerinin kaynaklarını denetim altında tutmalarına neden olacaktır. 16. yy ve 17. yy bilim teknik alanlarında gösterilen ilerlemeler pigment ve renklendiricilerin sayısını arttıracak, yapımevlerinin de gelişmesiyle işlenen oranlar ciddi biçimde fazlalaşacaktır (Delamare ve Guineau 2007: 67).

Renk objeyi anlamamızda ve kavramamızda birincil niteliklidir. Doğayı resimleyen sanatçının paletindeki renk skalası, yukarıda da değinildiği üzere 16. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır. Doğayı oluşturan ve bizi çevreleyen nesneler, renkli birer objelerdir ve doğanın da renk skalası çok geniştir. Bu doğa nesneleri kendilerini renkleri içinde gerçekleştirirler ve nesne ile rengi arasında bir bağlılık bulunur.

Leonardo veya Holbain için renk, güzel olan maddedir. Bu maddede maddi bir gerçekliğe ve başlı başına bir değere sahiptir. Resmedilmiş mavi bir manto, mantonun gerçekte sahip olduğu ya da olabileceği aynı maddi renk aracı ile etki eder. Resmin aydınlık ve koyu kısımlarındaki belli farklara göre renk aslında daima aynı renk olarak kalır (Tunalı, 2008, s.53)

Holbain, Thomas Morus'un Portresi, 74X59 cm. 1527, New York (URL 10)

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Batı sanatını canlandıran ve sanatsal yaratma ile sanatçı kavramlarını şekillendirmeye devam eden Romantizm akımı ile karşılaşırız. Bu dönemde, özellikle sanatçının iç dünyasını hedef alan ve paletindeki renk duyarlılığıyla dikkatimizi Caspar David Friedrich çeker.

Caspar David Friedrich, Sis Denizi Üzerinde Bir Gezgin, 1818, 95x75 cm. Tuval
Üzerine Yağlıboya, Kunsthalle Hamburg, Almanya (URL 11)

Yüce doğayla bütünleşmiş, acı çeken bir deha olarak romantik sanatçı teması, Caspar David Friedrich'in yaptığı ve Shelley'nin ünlü şiiri Prometheus'taki gibi Romantik şiirde bahsi geçen yalnız kahramanları çağrıştıran Sis Denizi Üzerinde Bir Gezgin adlı resimde güçlü bir biçimde ifade edilmiştir. Burada, kendini toplumdan soyutlayan sanatçı, dünyayı daha önce

hiç kimsenin deneyimlemediği bir biçimde deneyimlemektedir. Friedrich'in gezgini, sembolik anlamda varoluş uçurumunun kenarındadır. Dağın tepesinde hem fiziksel hem de duygusal bir tercih ile karşı karşıyadır; ya kendisini bilinmeyene doğru atarak yaşamını sonlandıracak ya da değişime uğramış bir adam olarak dünyaya geri dönecektir (Farthing, 2012, s. 266).

Sis Denizi Üzerinde Bir Gezgin adlı resimde, insan figürünün izleyiciye sırtı dönük bir şekilde ve sanki başka bir dünyaya bakar gibi betimlenmesi, eserdeki romantik duyguyu güçlendirmektedir. Ancak asıl romantik ifade, sanatçı tarafından tercih edilen renkler ve bunların değerlerinin bizde bıraktığı etkidedir. Kayalıklar ve figür, kroması düşük, açık tondaki bir fon önünde, koyu tonları ile çarpıcı bir etki bırakmaktadır. Bu karşıtlık, uçsuz bucaksız bir dünyada, insan varoluşunun sorgulamasını yaptırır. Ayrıca, tabloda, uzaklara gittikçe açılan renk tonları ve azalan renk şiddeti, bulutların ve dağların bir biri içinde eriyormuş gibi algılamamızı sağlar. Bu da, Gombrich' in belirttiği gibi bize Çin manzaralarında karşılaştığımız şiirsel ruhu anımsatır.

Bu sanatçının manzaraları, özellikle Schubert' in ezgileri aracılığıyla tanıdığımız, çağın romantik şiirindeki ruh durumunu yansıtır. İç sıkıcı bir dağ sahnesini betimleyen bir tabloda, şiire çok bağlı Çin manzaracılığının ruhunu anımsayabiliriz (Gombrich,1986, s.394).

19. yüzyılın ikinci yarısında, Romantizmin yüksek duygusallığına, sanatçının fazlasıyla yöneldiği iç dünyasına bir tepki görürüz. Duygu ve hayallerin yerine toplum yaşantısı ve insan gerçeklerine yönelim sanatta Realizm akımını doğurmuştur. Bu akımın en önemli isimlerinden biri Gustave Courbet' dir. Courbet' nin Natürmort; Elmalar ve Narlar adlı çalışması, reel dünyada hemen yanı başımızda olan günlük nesnelerin nasıl bir sanat eserine dönüşebileceğinin kanıtıdır.

Gustave Courbet, Natürmort; Elmalar ve Narlar, 1871, Tuval Üzerine Yağlıboya, 61x44,5 cm. Ulusal Galerî, Londra, İngiltere (URL 12)

Değişik tonların ana renklerinden biriyle yakın veya uzak ilişkisini gözlemlemek, sanatçının, bunlardan yararlanarak değişik tesirler yaratmasına yardım eder. Mesela Courbet, tuvalin

ortasına çok parlak bir kırmızı meyve yerleştirmiştir. Bunu çevreleyen kırmızı lekelerin hepsi daha donuktur. Aynı parlaklık derecesinde hakim bir yeşille boyanmış tek bir meyve vardır. Ortadaki kırmızı meyveyle beraber geniş, parlak bir leke meydana getiriyorlar, bu da bize resmin bu kısmını kuvvetle aydınlanmış gösteriyor. Kırmızı lekelerin tesiriyle de birleşip bize yakınlaşarak orasını aydınlatan ışığın bizden nesneye gittiği hissini veren bir izlenim yaratıyor. Courbet, bilhassa günümüzün, yan yana konulmuş yeşil ve kırmızıya karşı tepkisinden dolayı bu izlenimi verebilmiştir. Yeşil renk olmasaydı, ortadaki leke resimden bize doğru fırlar görünecek ve göz kamaştırıcı bir nokta olacaktı (Lowry, 1972, s. 54).

Courbet' nin resmi üzerine Lowry' nin yapmış olduğu değerlendirme, gerçek dünyada hemen şurada duran nesnelerin gerçekçi betimlemesi üzerinedir. Renklerin, insanın iç dünyasına yönelik bir etki değil, resimsel algılama ve fiziksel etkisine değinilmiştir. Sanatçının da realist bir yaklaşımla betimlediği nesnelerde, izleyicide bırakmak istediği etki bu olsa gerek.

SONUÇ

İnsanoğlu için renk, görsel anlatımda tarihin başlangıcından itibaren büyük önem kazanmıştır. Ancak rengin anlatım olanakları her tarihsel dönemde farklılıklar göstermiştir. Mağara resimlerinde renk, boyamak için değil, çizmek için kullanılırken, eski Yunan ve eski Mısır'da renk gizemli ve simgesel bir olgu olarak değerlendirilmiş ancak biçim her zaman biçimden sonra gelmiştir. Ayrıca görsel anlatımlarda renk yüzeysel olarak kullanılmıştır. Roma döneminde ise rengin kullanımında ışık-gölge ve hacim görünür. Üçüncü boyut etkisi yaratmada renk, belirleyici bir eleman olmuştur. Bizans dönemine geldiğimizde, Hristiyan düşüncesinin ve kilisenin etkisi ile renk, mistik bir atmosfer yaratmak amacıyla uygulanmıştır. Bunun içinde renklere sembolik anlamlar yüklenmiştir. Kırmızı; Tanrı'nın, mavi; Hristiyanlığın, altın sarısı; kutsal tinin sembolü olmuştur. Gotik sanatta ise renk, dekoratif bir unsur olarak düşünülmüştür. İfadelerde betimleyici ve ayrıntılı bir gerçeklik başlar. Renk artık hacimsel anlatım aracıdır. Gotik sanattan Empresyonizme değin renk, nesneyi nesne yapan şey olarak değerlendirilir. Rönesans görsel anlatımda büyük değişimlerin ve uygulamaların başladığı bir dönem olmuştur. Özellikle perspektifin gelişmesi, rengin kullanımını da değiştirmiştir. Renk artık resmin perspektifinde yer almış, derinlik etkisini arttıracak, ışık-gölge oyunlarını güçlendirecek bir unsur olmuştur. Barok sanatta ise renk, nesnenin realitesinden kurtulur. Sanatçının yaratmak istediği etkiye, etkin kılınmak istenen nesneye göre renk kroma ve ton değişimlerine uğrar. Romantizmde ise önemli olan sanatçının iç dünyası olduğundan, renk de buna hizmet eder. Anlatılmak, iletilmek istenen iç dünyaya göre renkler soluklaşır ya da netleşir. Realizmde önemli olan toplumsal yaşam ve insan gerçekleri olduğundan, sanatçının iç dünyasının yansımaları yerine reel dünyanın anlatımı gerektiğinden eseri oluşturan renkler de dış dünyanın renkleri olmuştur. Özellikle 19 yüzyıldaki bilimsel buluşlar ve bunun beraberinde getirdiği üretilen renklerin zenginliği de sanatçıların tuvallerine yansımıştır.

KAYNAKLAR

Delemare, F., ve Guineau, B., Renkler ve Malzemeler, Yapı Kredi Yayınları, Çev. Orçun Türkay, 2007, İstanbul.

Farthing, S., Sanatın Tüm Öyküsü, Hayalperest Yayınevi, 2012, İstanbul.

Gombrich, E. H., Sanatın Öyküsü, Remzi Kitabevi, 1986, İstanbul.

Günay, V., Resim III, Yaygın Yüksek Öğretim Kurumu Eğitim Enstitüleri Resim-İş Bölümü, Ankara, 1977.

Keskinok, K., Biçimleme ve Görsel Algının Gelişim Sorunları ve Bedri Baykam, Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş. 1968, Ankara.

Lowry, B., Sanatı Görmek, İş Bankası Kültür Yayınları, 1972, İstanbul.

Read, H., Sanatın Anlamı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960, Ankara.

Tansuğ, S., Resim Sanatının Tarihi, Remzi Kitabevi, 1992, İstanbul.

Tunalı, İ., Modern Resimden Avangard Resme, Remzi Kitabevi, 2008, İstanbul.

URL 1 <https://arkeofili.com/tarih-oncesi-donemden-11-magara-sanati/>

URL 2 <https://www.pinterest.ch/tanyavlasova54/mycenaes/>

URL 3 <https://www.narsanat.com/nebamun-icin-denetlenen-tarla-freski-ve-tarihcesi/>

URL 4 [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman fresco Villa dei Misteri Pompeii 005.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman_fresco_Villa_dei_Misteri_Pompeii_005.jpg)

URL 5 [https://tr.wikipedia.org/wiki/Teslis_\(Andrei_Rublev\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Teslis_(Andrei_Rublev))

URL 6 <https://kimberlitblog.wordpress.com/2017/04/17/alicein-hikayesi/>

URL 7 <https://tr.pinterest.com/pin/390546598935607146/>

URL 8 <https://www.arthipo.com/artblog/resim-cizim-teknikleri/resimde-kompozisyon-cesitleri.html>

URL 9 <http://eaomag.com/sanat-tarihiyle-ikinci-hafta-barok-donemi/>

URL 10 <https://www.thevintagenews.com/2018/02/16/famous-holbein-portraits/>

URL 11 <https://www.wannart.com/romantik-bir-ekol-sis-denizi-uzerindeki-gezgin/>

URL 12 <https://www.istanbulsanatevi.com/resim-dunyasi/resimde-renk-nedir/>

FIKRALARDA KAYNANA

Aybala ÖZCAN

Türk Dili ve Edebiyatı Uzmanı

ÖZET

Fıkralar, bir olayı açıklamak ve herhangi bir düşünceyi güçlendirmek amacıyla anlatılmaktadır. Anlatıma renk katan fıkralar, sayfalarca anlatılacak bir olayı kısa ve etkili bir yolla aktarabilmemizi sağlamaktadır. Fıkralar; bir toplumun yaşayış biçimi, gelenek ve görenekleri, çeşitli inançları konularında ipucu veren önemli dil malzemeleridir.

Türk toplumu için aile, neslin devamını, birliği ve beraberliği sağlayan en önemli kurumdur. Türk toplumunun önem verdiği evlilik kurumuna aile kurarak ulaşılmaktadır. Aile kurumunda kadının önemi çok büyüktür. Türk kültüründe önemli bir yeri olan kadın, anne olunca fedakârlığı temsil ederken kaynana olunca farklı bir kimliğe bürünmektedir. Kadının aile içindeki kimlikleri fıkralara yansımaktadır.

Fıkralarda evlilik konusunun, özellikle de gelin/damat-kaynana ilişkisinin ayrı bir yeri vardır. Fıkraların bazılarında konu üstü kapalı bir şekilde anlatılırken bazılarında da açık bir dil kullanılmaktadır. Gelin/damat-kaynana ilişkisini ele alan fıkralarda “acımasızlık, feryat, fesatlık, geçimsizlik, pişmanlık, saygı, sevgisizlik, şikâyet, kışkırtma” konuları işlenmektedir.

Biz bu çalışmada, konuyla ilgili olarak anonim Türk halk edebiyatı türü olan fıkranın kaynanayla ilgili söylenmiş fıkraları tespit edebildiğimiz örneklerini değerlendirdik. Konunun anonim Türk halk edebiyatı fıkralarında azımsanmayacak miktarda yer alması, Türk ailesinin içinde bulunduğu durumu açıklamak bakımından oldukça önemlidir. Bu çalışmada, konuyla ilgili olarak, on tane fıkra kaynak kişileri belirtilerek gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fıkra, Evlilik, Kaynana, Gelin, Damat

ABSTRACT

Anecdotes are described to explain an incident and to reinforce any thought. The jokes that add color to the narration enable us to convey an event that will be told by pages in a short and effective way. Jokes; are important language materials that give clues about the way of life, customs and traditions of a society and its various beliefs.

For the Turkish society, the family is the most important institution that ensures the continuity, unity and togetherness of the generation. The marriage institution, which the Turkish society gives importance, is reached by establishing a family. The importance of women is very important in the family institution. The woman, who has an important place in Turkish culture, has a different identity when she is a mother-in-law, while representing altruism. The identity of the woman in the family is reflected in the jokes.

In the jokes, the issue of marriage, especially the relationship between the bride / groom and mother-in-law, has a special place. In some of the jokes, the subject is tacitly narrated, while in others, an open language is used. In the jokes dealing with the bride / groom-mother-in-law relationship, "brutality, bellow, mischief, incompatibility, regret, respect, lovelessness, complaint, incitement" are covered.

In this study, we evaluated the examples of anonymous Turkish folk literature type joke, in which we were able to identify the jokes about the boil. The fact that the subject is included in the anonymous Turkish folk literature jokes in a considerable amount is very important in terms of explaining the situation of the Turkish family. In this study, ten jokes have been cited regarding the subject by specifying the source persons.

Keywords: Joke, Marriage, Mother-in-law, Bride, Groom

1. GİRİŞ

Aile toplumun en küçük parçasıdır. Ailenin kurulması ve sağlıklı yaşaması, her insan için hayati önem taşır. Hayati önem taşımasının nedeni de ömrünün en uzun bölümünü birlikte olacağı bir başka kişiyle yaşamasıdır. Evlilikler sadece çiftler için önemli değildir. Çiftlerin yanı sıra aile büyükleri içinde çok önemlidir. Özellikle kaynanalar evliliklerde çok önemli bir etkiye sahiptir. Oğlunu evlendirmeden önce ideal bir kaynana olacağını gelini diğer bir kızı olarak göreceğini sık sık söyleyen kadının sözünde durmayıp kıskançlıklar yaptığı görülmektedir. Toplumda olan her olay fıkranın konusudur. Bu yüzden kaynanın yaptığı kıskançlıklarda haliyle fıkranın konusu olmaktadır.

Biz bu çalışmada, konuyla ilgili olarak anonim Türk halk edebiyatı türü olan fıkranın kaynanayla ilgili söylenmiş fıkraları tespit edebildiğimiz örneklerini değerlendirdik. Konunun Türk fıkralarında azımsanmayacak miktarda yer alması, bu konunun ciddiyeti bakımından oldukça önemlidir.

2. FIKRA

Fıkralar, çok geniş bir coğrafya içinde, binlerce yıldan beri sözlü gelenekte yaşayan halk edebiyatı ürünleridir. Fıkralarda Türk halk kültürünün binlerce yıllık serüvenini görebiliriz. Fıkralar toplumun sosyal, iktisadi, kültürel, maddi ve manevi değerlerini yansıtan halk anlatılarıdır. Türk milletinin olaylar karşısındaki düşünce, tutum ve davranışlarını fıkralarda görmektediriz.

Şüphesiz fıkralar bir toplumun dünyaya bakışını türlü söz oyunları ile vermesi bakımından diğer nesir türlerinden farklı bir yere sahiptir. Türk Dil Kurumu, fıkranın tanımını beş maddede vermiştir.

“1.Edebiyat, kısa ve özlü anlatımı olan, nükteli, güldürücü hikâyecik

2. Edebiyat, köşe yazısı

3. Kanun maddelerinin kendi içlerinde satır başlarıyla ayrıldıkları ufak bölümlerden her biri

4. Paragraf

5. Anatomi (URL 1.)”

Pertev Naili Boratav (1969, s.63) ise fıkrayı, “Fıkra, masala göre kısa, yoğun anlatımlı, belirli bir olaya bağlı, inandırmak ve ikna etmek amacıyla anlatılan, espri cümlesine sahip anlatmalardır.” şeklinde tanımlamıştır. Boratav, bu tanımında fıkranın yapısı ve dinleyici üzerinde bıraktığı etki hakkında bilgi vermiştir.

Şükrü Elçin (1981, s. 38) fıkrayı “Umumiyetle gerçek hayat hadiselerinden hareketle hisse kapmayı hedef tutan ve temelinde az çok takılma, nükte, mizâh, tenkit ve hiciv bulunan sözlü, kısa, mensur hikâyelere fıkra adı verilir.” şeklinde açıklamıştır.

Saim Sakaoğlu (1984, s. 24) ise fıkra türünü, “İnsanları bazen güldürmek ve eğlendirmek; bazen de düşündürmek ve ders vermek amacıyla anlatılan, genellikle gerçek olaylara dayanan, kısa nesir şeklindeki halk anlatmalarımızı fıkra diye tanımlayabiliriz.” şeklinde tarif etmiştir. Sakaoğlu’nun yapmış olduğu tanımda fıkranın amacına da dikkat çekilmektedir.

Yukarıdaki tanımlarda görüldüğü gibi fıkra, birçok özelliği göz önünde bulundurularak farklı biçimlerde açıklanmaya çalışılmıştır. Dursun Yıldırım, türün bütün özelliklerini bünyesinde toplayan, kavram olarak bütün çizgilerini netleştiren bir tanım yapmıştır. Dursun Yıldırım’ın fıkra tanımı şu şekildedir:

Fıkra, hikâye çekirdeğini hayattan alınmış bir vaka veya tam bir fikrin teşkil ettiği kısa ve yoğun anlatımlı, beşeri kusurlarla içtimaf ve gündelik hayatta ortaya çıkan kötü ve gülünç hadiseleri, çarpıklıkları, zıddiyetleri, eski ve yeni arasındaki çatışmaları sağduyuya dayalı ince bir mizah, hikmetli bir söz, keskin bir istihzâ yoluyla yansıtan; umumiyetle bir fıkra tipine bağlı olarak nesirle yaratılmış, sözlü edebiyatın müstakil şekillerinden ibaret, yaygın epik–dram türündeki realist hikâyelerden her birine verilen isimdir (Yıldırım, 1999, s. 12).

Tüm genel özelliklerini ve yukarıdaki tanımları da göz önünde bulundurarak fıkrayı;

“Konusu hayattan alınmış, kısa ve yoğun anlatımlı, insani kusurlarla günlük yaşamda ortaya çıkan kötü ve gülünç olayları, çatışmaları mizahi bir üslupla yansıtan, genellikle bir tip etrafında oluşturulmuş, her yerde her yaştan insan tarafından eğlendirmek, ders vermek gibi sebeplerle ve kendine has anlatıcısı olmamakla birlikte bazı vasıflara sahip kimseler tarafından kendilerine has bir üslupla anlatılan halk edebiyatı ürünü şeklinde” tanımlayabiliriz.

3. FIKRALARDA KAYNANA

Toplumumuzda evlilik kurumuna aile kurarak ulaşılmaktadır. Evlenme, iki gencin yaşam kaderlerini birleştirmeleri açısından bireylik davranışları, yeni bir hısımlık bağlantısının kurulması yönüyle aileler arası ilişkileri, iki tarafın akraba, dost, komşu çevrelerinin katılmasını yasa kılığına göre de topluluk gösterileri içine alır (Boratav, 1999: 211, Uğurlu 2010: 30). Evlenme, iki gencin baba ocağından ayrılarak yeni bir yuva kurmasıdır. Evlilik

eski Türklerde kutsal bir görev sayılırdı. Bu nedenle bekârlık da ayıp karşılanırdı (Mandaloglu, 2013:137).

Kadın, Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Kadın, anne olunca fedakârlığı temsil ederken kaynana olunca farklı bir kimliğe bürünür. Yaklaşık dört bin yıl öncesine dayandığı bilinen gelin ve kaynana arasındaki anlaşmazlıklar çekememezlik, birbirinin işine karışma ve rekabet gibi unsurlarla boy göstermiştir (Alkayış, 2013: 582).

Gelin/damat- kaynana ilişkisi geçmişten günümüze karmaşık ve çekişmeli bir hal almıştır. Kaynanaların kontrolcü, koruyucu tavırlarının nedeni kendi hayallerini, isteklerini evlatları aracılığıyla yaşamak istemesidir. Bu nedenle de çocuklarının evliliklerinde çeşitli sıkıntılara ve iletişim kopukluğuna neden olmaktadır. Gelin ve kaynana arasındaki anlaşmazlığın en önemli nedeni kadınların kökeninde yatan çekememezlik duygusu ve nesil farkıdır. Erkeğin egemen olduğu toplumlarda kaynana, oğlan annesi olarak ayrıcalık ve öncelik beklemektedir. Asıl sıkıntı da burada ortaya çıkmaktadır (Ataman, 1992. 51).

Anadolu da kadın ailedeki gelin statüsünden çocuğunu evlendirdiği zaman kurtulmaktadır. Bu sayede kadının saygınlığı daha da artmaktadır. Bu güçte kaynanaya her şey yapabilirim, her şeye karışabilirim ortamını yaratmaktadır. Bu yüzden de kaotik bir ortam oluşmaktadır. Kaynananın bu zamana kadar yaşamış olduğu ezilmişlik duygusunu gelinine yaşatması bu kaotik ortamı daha da işin içinden çıkılmasını zorlaştırmıştır. Bu da fıkralara metinlerdeki gibi yansımaktadır.

4. METİNLER

Son istek

Adam kaynanasıyla beraber Anadolu gezisine çıkacakmış. Arkadaş çevresi bu durumu anlamak için adama sormuşlar:

-“Yahu sen hep kaynanandan yakınıp durmaz mıydın? Şimdi de Anadolu gezisine çıkarıyorsun?”

Adam:

-“Ne yapayım kardeşim, sık sık -Anadolu’yu görmeden Allah canımı almasın der durur. Benimki, bir umut işte...” (KK.2)

Her Üçü de Yapılsın

Avukat, yurt dışındaki müvekkillerinden birini telefonla arar:

-“Kayınvalideniz dün gece öldü. Gömülmesini mi, mumyalanmasını mı, yoksa yakılmasını mı istersiniz?”

Müvekkili hiç düşünmeden:

-“Emin olmak isterim; her üçü de yapılsın!” (KK.1)

Acaba

Yaşlı bir kadın, ağzını ve dilini doktora muayene ettirir.

Doktor, muayenesini bitirdikten sonar:

- “Hanım sizin diliniz paslanmış” deyince.

Yaşlı kadın:

-“Gelinimle küstüm, beş gündür kavga edemiyorum bundan mı acaba?” demiş. (KK.3)

Ben Keyfime Bakarım

Gelin-kaynana karşı karşıya oturmuşlar, kaynana başlamış konuşmaya:

- “Gelin!” demiş. “Sen daha yenisin, karşılıklı oturup konuşarak birbirimizin huyunu suyunu anlayalım.” demiş.

Gelin de:

- “Tabi anne, konuşalım.” demiş.

Kaynana başlamış anlatmaya:

- “Aman kızım!” demiş. “Benim üç halim vardır, dikkat et!”

“1) Saçıma gül takmışsam, neşeli olurum; her yola gelirim.

2) Kulağımın arkasına gül takmışsam, havamda olmam, çok ısrarcı olma.

3) Eğer ki yakama gül takmışsam, sakın etrafımda dolaşma, çok sinirli olurum.”

Kaynana lafını bitirince, gelin başlamış konuşmaya:

- “Anne! demiş. Öyleyse bende senin güllerine bakarak davranırım. Sonrasında da keyfime bakarım.” demiş. (KK.2)

Yine Gelir

Bir Kaynananın üç gelini varmış. Bu kaynana gelinlerine hep kötü davranıyormuş. Birgün bu kaynana ölmüş.

Büyük gelin:

-“Uzak gömüüüün , uzak gömmüün” diye feryat ediyormuş

Ortanca gelin:

-“ Derin gömüüün...Derin gömün..” diye feryat ediyormuş.

Küçük gelin ise:

- “Yine gelir...Yine gelirrr...” diye feryat ediyormuş. (KK.3)

Kaynana Gözüyle

İki yaşlı kadın yolda karşılaşp hal-hatır sorarlar:

- “Kızınız nasıl, iyi mi?”

- “Kızım o kadar rahat ki. Kocas ı sıcak sudan soğuk suya elini sokturmuyor. Avrupa gezileri, altınlar, mücevherler. Para bol, durumları çok iyi.”

Diğ er kadın da:

- “Çok iyi, maşallah! Peki oğlunuz nasıl?”

- “Ah, ah! Hiç sorma! Öyle pasaklı bir kadına dü ştü ki. Avrupa gezileri, altınlar, mücevherler. Zavallı oğlum para yetiştiremiyor. Yazık oldu oğluma!”(KK.1)

Nasıl Tahmin Ettin?

Genç bir erkek heyecanla annesine gelir ve aşık olduğunu, evlenmek istediğini ve kızı tanıştırmak istediğini söyler. Ama sadece eğlence olsun diye eve 3 kız getireceğini ve annesinin evleneceği kızı tahmin etmesini ister. Ertesi gün 3 güzel kızla eve gelir. Otururlar, bir süre sohbet ederler. Sonra çocuk heyecanla annesine sorar:

-"Tahmin ettin mi?" diye.

Anne duraksamadan cevap verir:

-“Ortadaki kı zıl saçlı."

Oğ lan hayretle annesine sorar:

-"İnanılmaz, nasıl bildin?"

Anne cevap verir:

-“ Bir tek ondan hoşlanmadım." cevabını verir. (KK.2)

Tehlikenin Büyüğü

Meşhur bir avukatın yazıhanesine, endişeli olduğu her halinden belli olan bir adam girer. Avukat bey, endişeli adama yer gösterip oturtur.

Hal hatırdan sonra adam kötü dolu bir sesle tonuyla sorar:

-“Avukat Bey, çok merak ediyorum İnsan iki karılı olunca ne gibi bir tehlikeyi göze almış olur?”

Meşhur avukat, şu şekilde yanıt verir:

-“İki kaynanası olması tehlikesini...” (KK.2)

Piknik

Bir gün kaynanalar ve gelinler pikniğe gitmek için hazırlanmışlar. Hazırlandıktan sonra gelinler ayrı otobüse, kaynanalar ayrı otobüse binmişti. Sonra kaynanaların olduğu otobüs kaza yapmış. Ve kaynanalardan kurtulan olmamış. Bunun üzerine bütün gelinler zil takıp oynarken, bir tane gelinin ağlaması ortalığa yayılıyordu.

Gelinler :

- “Kaynanan sana hep eziyet ediyordu peki sen niye ağlıyorsun.” diye soruyorlar.

Gelin:

-“Kaynanamı evde unuttum, o yüzden ağlıyorum.”der. (KK.1)

Hocanın Kaynanası Kaybolmuş

Hoca'nın kaynanası çamaşır yıkarken ırmağa düşüp, sulara kapılıp gitmiş.

Kasaba halkı toplanıp aramaya koyulmuşlar kadıncağızı. Hoca da aramakta, fakat herkes gibi ırmağın aktığı yöne değil de ters yönde arıyormuş.

Biri bu işe şaşırıp Hoca'ya sormuş:

- “Hocam sen ters yöne gidiyorsun!”

Hoca şu karşılığı vermiş:

- “Sen benim kaynanamı tanımazsın. Dünyanın en ters kadınıydı o. Mutlaka cesedi de ters yöne gitmiştir.” (KK.3)

5. BULGULAR

Toplumun en küçük yapısı ailedir. Evlilik, hayatı kapsayan doğum, evlilik ve ölüm adı verilen geçiş evrelerinden biridir. Özellikle Türk toplumu için çok önemli bir yere sahiptir. Fakat aile kurulurken bazı sıkıntılar olmaktadır. Bu sıkıntıların başında da kaynana konusu gelmektedir. Fıkralar toplumun yansıması olduğu için bu konuda sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Metinler bölümünde verilen fıkralarda da görüldüğü gibi gelin/damat-kaynana geçimsizliği hat safhadadır. Her ikisinin birbirine olumlu yaklaşması, nadir rastlanan bir durumdur. Konuya yukarıdaki çerçevede içinde baktığımızda gelin/damat-kaynana geçimsizliğine yol açan sebepleri ana hatlarıyla şöyle sıralayabiliriz:

1. Gelin ve kaynanana arasındaki nesil farkı
2. Kaynananın doğurup büyüttiği, bütün sevgisini verdiği evladını, elkızına/oğluna kaptırmasının doğurduğu olumsuz duygu ve düşünceler
3. Eve hâkim olma düşüncesi
4. Her iki tarafın birbirine karşı anlayışsız davranması.

Fıkralarda gelin/damat ve kaynana arasında genel olarak bir anlaşmazlık, çekememezlik ve rekabet vardır. Fıkralarda kaynana konusu çok fazla işlenmektedir. Kimi fıkralarda konu üstü kapalı bir şekilde anlatılırken kimisinde de açık ve keskin bir dille ifade edilir.

6.SONUÇ

Fıkralarda gelin/damat-kaynana ilişkisi oldukça dikkat çekici özelliklere sahiptir. Çarpıcı anlatımlarla ortaya konan fıkralarda gelin/damat-kaynana ilişkisi kelime oyunları ile anlatılmıştır. Gelin/damat- kaynana ilişkisini ele alan fıkralarda “acımasızlık, fesatlık, fırsatçılık, geçimsizlik, saygı, şikâyet, talih-talihsizlik, kışkırtma” konuları işlenmektedir.

Türk insanının yaşam tarzı, gelenek-görenek ve dünyaya bakışını ortaya koyan bu fıkralar, yalnızca dil açısından değil, aynı zamanda sosyokültürel açıdan da incelenmesi gereken önemli unsurlardır.

KAYNAKLAR

1. Alkayış, M. F. (2013), “Adıyaman Yöresi Atasözleri ve Deyimlerinde Gelin Kaynana İlişkisi ve Evlilik Konusu”, Turkish Studies, s. 579-594.
2. Ataman, S. Yaver. (1992), “Eski Türk Düğünleri ve Evlenme Ritüelleri” Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
3. Boratav, P. (1969), “100 soruda Türk halk edebiyatı”, Gerçek Yayınları, İstanbul.
4. Elçin, Ş. (1981), “Halk edebiyatına giriş”, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

5. Mandaloğlu, M. (2013), “İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.33, , s. 133-159, Konya.
6. Sakaoğlu, S. (1984), “Fıkra tiplerinin değişmesi”, Folklor ve Etnoğrafya Araştırmaları, İstanbul.
7. Uğurlu, M. (2010), “Adana İli Karataş İlçesi Halk Kültürü Araştırmaları”, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Adana.
8. Yıldırım, D. (1999), “Türk edebiyatında bektâşî fıkraları”, Akçağ Yayınevi, Ankara.
9. URL 1. <http://www.tdk.gov.tr>

Sözlü Kaynaklar

- KK. 1: Dikbaş, Remzi, 64, Elazığ, Üniversite Mezunu, İdareci, Sosyal Medyadan
- KK. 2: Ateşşahin Sevinç, 31, Elazığ, Üniversite Mezunu, Öğretmen, Arkadaşından
- KK. 3: Dikbaş, Halil, 40, Elazığ, Doktora, Dr. Öğr. Üyesi, Arkadaşlarından

ОРТА МЕКТЕП МАТЕМАТИКАСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

*б.ғ.к., қауым.профессор м.а., А.Б. Кокажаева
аға оқытушы З.М. Төлеуханова
математика кафедрасының 1-курс магистранты А.Д. Қапар
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы
Қазақстан Республикасы*

Түйіндеме. Мақалада пәнарлық байланыс – оқытудың заманауи бағыттары туралы баяндалады. Мектеп математика курсының басқа пәндер арасындағы заңды байланыстылық, оқушылардың алған білімдерінің бір – бірімен сабақтастығын бір жүйеге келтіруің нұсқаулары мен әдістері қазіргі уақытта жоқтың қасы. Сондықтан соны педагог қауым қолға алып, кіріктілген пәндер жиынының нәтижесін шығарса, болашақ ұрпақтың санасына бала күннен қалыптасқан жанды және жансыз бейнелер арасындағы байланысты көру дағдыларының қалыптасуы туралы қарастырылған. Пәнаралық байланыс меңгерген білімді кешенді түрде пайдалана білуге жол ашады. Мектептегі пәндік жүйе бір – бірімен бөлек жатқан дүниелер емес, сондықтан пәндер арасындағы байланысты жүйелі түрде сабақ үрдісінде іске асыру арқылы олар бірін-бірі толықтыруға сипаттама берілген. Пәнаралық байланыс негізінде математиканың басқа пәндермен үйлестігін оқыту жолдары қысқаша көрсетілген.

Тірек сөздер: пәнаралық байланыс, математика, жаратылыстану-математика ғылымы, интеграция, білік, дағды.

THE IMPORTANCE OF TEACHING INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS IN HIGH SCHOOL MATHEMATICS

*A.B. Kokazhaeva
Z.M. Tuleukhanova
A.D. Kapar*

Abstract: The article highlights the subject connection-modern directions of training. There is currently no legal connection between the school mathematics course and other subjects, and there are no approaches and methods for systematizing the relationship between the knowledge received by students. Therefore, the teacher launched a set of integrated subjects, which provides for the formation of skills for future generations to view the relationships between living and inanimate images formed from the child's birthday. Intersubject communication contributes to the integrated use of the acquired knowledge. The subject system in school is not something that happens to each other, so in the process of systematic implementation of the relationship between subjects, a characteristic of complementarity is given. On the basis of intersubject communication, the ways of studying the combination of mathematics with other disciplines are briefly described.

Key words: interdisciplinary communication, mathematics, natural and mathematical science, integration, skills.

Кіріспе

Жалпы білім беру саласындағы пәнаралық байланыстың маңыздылығы қандай болса, мектепте де әрқашан сондай маңызды болды. Сонымен қатар пәнаралық байланысты жүзеге асырудың әдіс тәсілдері мектеп қабырғасында орындауға тырысқанмен, оның нәтижелері аса көп қорытынды шығара қоймады [1].

Осы тұрғыда жүргізілген жұмыстарды талдау нәтижелері мектепте жаратылыстану-математикалық пәндерді оқытудың заманауи мақсатын анықтауға мүмкіндік берді. Жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәндерді байланыстыра оқытудың бірден бір тиімділігі оқушыларға жанды және жансыз табиғат туралы ғана емес, әлемнің

материалдық бірлігі, табиғи ресурстар және оларды тиімді пайдалану туралы ақпарат береді. Оларды игеру оқушы тұлғасының жан-жақты және үйлесімді дамуына бағытталған. Оқушылардың тұлғалық дамуының маңызды құралы - жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәнаралық байланысты дамытумен қатар, әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы пәнаралық байланысты қоса дамыту, олардың оқу материалдары мен социумдағы проблемалар арасындағы өзара байланыс, оқушының жеке өмірі, болашақ кәсібі болып табылады.

Жаратылыстану-математикалық пәндерді сапалы оқыту олардың математикамен байланыстыру арқылы жүзеге асыру барысында анық байқауға болады, себебі ол осы бағыттағы барлық пәндердің әдістемелік негізі болып табылады. Математиканы меңгеру оқушылардың аралас пәндерді оқып-үйренуі үшін де, күнделікті өмірде де қажетті білім, білік және дағдыны қалыптастыруды қамтамасыз етеді [2].

Талқылау

Математиканың жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәнаралық байланысы мектепте оқытылатын келесі пәндерімен анықталады: химия, биология, физика, сызу, астрономия, информатика, география.

Интеграция процесі белгілі бір шарттарды орындауды талап етеді:

- зерттеу объектілерінің бір біріне өте жақын болуы немесе сәйкес келуі;
- интеграцияланатын пәндерде зерттеудің бірдей немесе ұқсас әдістері қолданылады;
- олар жалпы заңдылықтар мен теориялық тұжырымдамалар арқылы құрылады.

Мұғалім өз сабағына бір немесе бірнеше пәндерді кіріктіріп оқытуына болады. Ол көбінесе мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. Мұнда оқу процесін ұйымдастырудың жаңа түрі - біріктірілген пәндер жүйесі туралы айтуға болады.

Интеграцияланған оқу түрі бір күн бойы әртүрлі сабақтарды өткізу барысында бірнеше рет іске асырылуы мүмкін. Интеграцияланған пәндер жүйесі (дидактикалық мақсаттар, мазмұны, әдістемелік тәсілдер) сабақ сияқты деңгейде талдауға болады (өту уақытын ескере отырып), сондықтан бұдан әрі тек белгілі бір сабақ нысанын қарастырамыз. Орта мектептегі пәнаралық байланысты күшейту үшін практикалық, зертханалық, зерттеу және шығармашылық жұмыстарды жинақы түрде ұтымды пайдаланып жүргізу керек. Пәнаралық байланыстарды орнатудың маңызды тәсілдерінің бірі: математика сабақтарында АКТ-ны пайдалану, яғни өмірдегі әр түрлі құбылыстар, фактілер және теориялық материалды түсіндіру кезінде оларды талдау, тарихи және қызықты материалдарды (фактілер, өмірбаяндар, хабарламалар, баяндамалар) көрсетуге болады [3].

Пәнаралық байланысты қолдану әдістері мен формаларын таңдау кезінде оқушылардың жас ерекшеліктері, олардың білім деңгейі, басқа пәндер бойынша зерттелген материалдар ескеріледі.

Компьютерді пайдалану және кең таралған бағдарламалармен жұмыс істеу біліктілігі мен дағдысы қалыптастыру пәнаралық байланыстарға арналған әдістемелік база болып табылады. Компьютерлік технологиялар математиканың оқытылуын жақсартуға және көрнекілік материалдарды пайдалауға көмектеседі, мысалы, сызбалар мен графиктерді құрудың дәстүрлі әдістерін ауыстыратын компьютерлік инженерлік графика саласындағы іскерлікті; әмбебап сипатқа ие модельдеу іскерлігін қалыптастырады [4].

7-9 сыныптарда биология, география, физика пәндерінен оқушылардың білімін тереңдетуге көмектесетін математика бойынша есептер қолданылады. Есептерді шешу кезінде сараланған және жеке тәсіл жүзеге асырылады.

Осылайша, пәнаралық байланыстарды іске асыру үшін математика мұғалімі жалпы мектептік оқу-әдістемелік жұмыс жоспарын ескере отырып, қосымша математикалық курстарда пәнаралық байланыстарды іске асырудың жеке жоспарын әзірлеуі тиіс. Пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру әдістемесі бірқатар кезеңдерден тұрады:

1) сабақтарда пәнаралық байланыстардың теориялық және әдіснамалық негіздерін оқыту, оларды іске асыру үшін заманауи технологияларды, әдістер мен тәсілдерді қолдану қажеттілігін ұғыну;

2) оқу пәні бойынша бағдарламаға талдау жүргізу, басқа пәндердің тірек тақырыптарын, фактілерді, заңдарды оқушылардың оқу материалын терең меңгеру үшін пайдалануға болатын ұғымдарды анықтау;

3) жұмыс реттілігін анықтау: тақырыптық және сабақ жоспарын құру, жүйелік тәсілді ескере отырып пәнаралық байланыстарды жоспарлау;

4) нақты сабақтарда пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың құралдары мен әдістемелік тәсілдерін әзірлеу, пәнаралық сипаттағы дидактикалық материалдарды іріктеу, оқытуды ұйымдастырудың кешенді нысандарын дайындау және пайдалану әдістемесін сынақтан өткізу, тиімді құралдарды, әдістемелер мен технологияларды іріктеу, оқу сабақтарындағы пәнаралық байланыстарды практикада қолдана білу дағдыларын қалыптастыру [4].

Орта мектептегі пәнаралық байланыстар дидактикалық принцип ретінде және әр түрлі оқу пәндерін оқытудың мақсаты мен міндеттерін, мазмұнын, әдістерін, құралдары мен формаларын қамти отырып шартты түрде қарастырылады. Математикалық есептерді шеше отырып, оқушылар келесідей күрделі танымдық және нақты әрекеттерді жасайды:

1) пәнаралық тапсырманың мәнін ұғыну, басқа пәндерден алған білімдерін қолдану қажеттілігін түсіну;

2) басқа пәндерден алған білімдерін қажеттілігін түсініп, іріктеу және кіріктіре білу (жұмыс жағдайына келтіру);

3) оларды жаңа сабаққа негіздей білу, оқыту пәндеріндегі ұқсастықты тауып, салыстыру;

4) білімді синтездеу, ұғымдардың, өлшем бірліктерінің, есептік әрекеттердің үйлесімділігін анықтау, оларды орындау;

5) нәтижені алу, қорытындыларды түйіндеу, ұғымдарды бекіту [5].

Осылайша, математика сабақтарында пәнаралық танымдық тапсырмаларды проблемалық сұрақтар, сандық есептер, практикалық тапсырмалар түрінде жүйелі түрде қолдану оқушылардың әртүрлі пәндерден білім арасындағы байланысты орнату және меңгеру біліктерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Бұл математиканы оқытудың маңызды дамытушылық функциясы.

Пәнаралық байланыстар оқу пәндерінің құрамы мен құрылымына әсер етеді. Әрбір оқу пәні пәнаралық байланыстардың қандай да бір түрлерінің көзі болып табылады. Сондықтан математикалық есептің мазмұнын ескере отырып байланыстару, немесе, керісінше басқа оқу пәндеріндегі математикалық ұғымды бөліп көрсету маңызды.

Алгебра курсы және математикалық талдау бастамалары математикалық әдістердің әмбебаптығын көрсетеді, қолданбалы есептерді шешудің негізгі кезеңдерін көрсетеді. Геометрия курсының аксиоматикалық құрылымы физика, химия, биология курстарында оқылатын кез келген ғылыми теорияны құру логикасын түсіну үшін база жасайды.

Сабақтарда пәнаралық сипаттағы танымдық есептерді қолдану оқу процессін айтарлықтай белсенді түрде жүргізеді (есте сақтау, ойлау, эмоциялық-еріктік үдерістер, қиял мен сөйлеуді дамыту). Пәнаралық байланыстар оларды оқу процесіне енгізудің бастапқы кезеңдерінде ынталандырушы рөл атқарады. Оқытудың кез келген кезеңінде пәнаралық байланыстар білім интеграциясының арқасында детерминациялаушы функцияны орындайды, бұл өтетін психикалық процестердің өнімділігін арттырады.

Пәнаралық байланыстар оқушылардың нақты білімін қалыптастырады, гносеологиялық жағдаяттарды қарастырады, онсыз ғылым негіздерін жүйелі игеру мүмкін емес, әдістемелік функцияны атқарады және пәндік таным саласын кеңейтеді. Танымның жаңа объектісі ретінде әртүрлі оқу пәндерінің жекелеген білім элементтері арасындағы байланыс қарастырылады. Ғылымның адамгершілік аспектілерінің пәнаралық байланыстары негізінде ашу, «адам – қоғам – табиғат» өзара байланысын талдау, бұл

гуманитарлы-эстетикалық, қоғамдық-тарихи және жаратылыстану-ғылыми пәндер байланысын, сондай-ақ еңбек және эстетикалық тәрбие мен оқытудың жалпы міндетін құрайды. Оқушылардың жүйелі ойлау қабілетін заманауи ғылыми таным әдісі ретінде дамыту аса маңызды.

Жалпы пәнаралық ұғымды қалыптастыру пәнаралық байланыстарды орнатудың соңғы кезеңін құрайды. Оқушылардың ойлау қабілетінің жаңа тәсілі, жалпыдан жекені көре білу қабілеті қалыптасады.

Оқушыларды пәнаралық байланыс негізінде оқыту нәтижелі болуы үшін, олардың өздеріне сол пәнаралық байланысты өз беттерінше тауып, көре білу дағдыларын дамыту арқылы қол жеткізуге болады. Пәнаралық мәселелерді шешу кезінде оқушылардың танымдық дербестігінің көрсеткіші - білім жүйесін меңгерумен қатар, олардың логикалық ойлау дағдыларын дамыту. Пәнаралық байланыс маңыздылығын арттыру мақсатында оқушылардың танымдық қызығушылығын дамыту үшін:

1) пәнаралық байланысты оқыту мәселелерін жүйелеу;

2) пәнаралық байланыстардың көлемін біртіндеп арттыру, оларды жүйелі түрде пайдалану, оқушыларды аралас ұқсас, сәйкестік туралы әдіс тәсілдерін қолдануға үнемі жаттықтыру;

3) байланыстардың екі жақты сипатының жүйелілігін қамтамасыз ету;

4) пән мұғалімдерінің өзара келісілген жұмысын қамтамасыз ету.

Пәнаралық байланыстарды жүйелі түрде дамытуға пәнаралық негіздегі бағдарламалар мен оқулықтар әзірлеу үшін барлық оқу пәндері (жалпы білім беру салалары) бойынша ғалым-мамандарды, психологтарды, әдіскерлерді, мұғалімдердің кіріктірілгені абзал. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру және дайындау барысында пәнаралық байланыстардың көп аспектілерін ашуға бағытталған арнайы жұмыс талап етіледі. Пәнаралық байланыстардың жас ерекшеліктеріне қарай әзірлеу, пәнаралық байланыстардың проблемалық, бағдарламаланған, сараланған оқытумен ұштасуы негізінде оқыту процесін жетілдіру, сондай-ақ пәнаралық негізде оқыту құралдарын әзірлеу, эстетикалық сала пәндерінің және тәрбиенің басқа пәндермен өзара байланысы өзекті болып қалуда [6].

Осылайша, жаратылыстану-математика бағыттағы пәндердің пәнаралық байланыстарының қазіргі заманғы тұжырымдамасы мұғалімдерді оқу пәндерінің жүйелі өзара байланысына, оқытуды ұйымдастырудың мазмұны, әдістері мен формаларында, сыныптан тыс жұмыста пәнаралық іс-қимылды белсенді түрде іске асыруға, түрлі ғылыми және практикалық салалардан білімді біріктіретін кіріктірілген сабақтарды, элективті курстарды оқыту практикасына барынша енгізуге бағыттайды.

Сабақта пәнаралық байланыстарды пайдалану - математика пәні мұғалімінің ең күрделі әдістемелік міндеттерінің бірі. Ол басқа пәндер бойынша бағдарламалар мен оқулықтардың мазмұнын білуді талап етеді. Оқыту практикасында пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мұғалімнің химия, физика, биология және т. б. мұғалімдермен ынтымақтастығын көздейді.

Пәнаралық байланыстар білім беру мазмұнының басты элементтерін ажыратуға, жүйе құрастыру үшін идеяларды, ұғымдарды, оқу қызметінің жалпы ғылыми тәсілдерін дамытуды, оқушылардың әр түрлі пәндерден алған білімдерін кешенді түрде қолдану мүмкіндігін қарастыруға жол береді [7].

Пәнаралық байланыстардың білім беру функциясы олардың көмегімен оқушылардың бойында жүйелілік, тереңдік, ұғымдық, икемділік сияқты білім сапасын қалыптастырады.

Математика сабағына пәнаралық байланыстардың кіріктірудің тәрбиелік мағынасы өте зор, оқушылардың кешенді алған білімдерін жан жақты бағытта тиімді пайдалану, күнделікті тыныс тіршіліктегі алатын орнын анықтау дағдыларын дамытады. Пәнаралық байланыс элементтерін сабақтың жеке кезеңінде де, сабақ бойы де жүзеге асыруға болады.

Енді математиканың басқа оқу пәндерімен пәнаралық байланысын жүзеге асыру үшін қандай тапсырмаларды қолдануға болатынын қарастырып көрелік.

Математика және биология. 5-6-сыныптарда «Бөлу» тақырыбын оқу барысында сабақты мына түрдегі қызықты сөз жұмбақ арқылы бастауға болады: «Жер шарында жаз айларындағы ауа-райын қатесіз болжаудың шеберлері құстар мекендейді. Егер сіз тақтада жазылған мысалдар дұрыс шешсеңіз, онда сіз олардың біреуінің атын білесіз». Есепті орналасу ретімен шешіп, кестедегі әріпке ауыстырсаңыз құстың атын білесіз.

420:15=; 360:15=; 425: 25 =; 369: 9 =; 210: 7=; 729: 81=; 450: 30=; 1025: 41=.

25	15	28	9	41	24	30	17
О	Г	Ф	Н	М	Л	И	А

Фламинго ұясын құмнан қиық конус түрінде салады, жоғарғы табанын жұмыртқасын салу үшін тереңдеу етіп жасайды. Ұяның биіктігі жаздың қандай болуына байланысты: құрғақ немесе жаңбырлы. Егер жаз жаңбырлы болса, онда ұя биік болады, олар су басып қалмауы үшін, құрғақшылықта, одан да төмен болады.

Математика және физика. Математиканың физикамен байланысы өте көп. 5-6 сынып оқушылары әлі физиканы оқымаса да, математика сабағында қозғалысқа байланысты көптеген физикалық есептерді шешеді. 7 сыныптан бастап математика мен физиканың байланысы барлық жерде байқалады. Математика білмей физиканы меңгеру мүмкін емес. Сондықтан математика курсына оқушыларды физика сабақтарында математикалық білімді қолдануға дайындайтын есептер жүйесін қолданған тиімді. Бұл жүйеде оқушылардың түрлі функциялар мен графиктер туралы өз білімдерін қолдануды талап ететін есептер маңызды орын алады. Ол үшін оқушылар оның аналитикалық көрінісі бойынша тәуелділік түрін танып, формуланы және ол қаралатын физикалық жағдайды салыстыра білуі тиіс.

Мысал. Салмағы 2 кг дене қозғалысының ауырлық күші неге тең? Егер $P=mg$, $g = 10$, m - масса, p – ауырлық күші болса.

Математика және экология. Экологиялық мазмұнды есептерді шеше отырып, бізді қоршаған табиғат және адам қызметінің экологияға әсері туралы көптеген мағлұматтар аламыз.

Мысал. Ғалымдардың пайымдауы бойынша әр минут сайын 20 га орман ағашы кесіледі екен. 10 минут үшін қанша орман ағашы кесіледі?

Математика және химия. 5 сыныптан бастап балалар математикада химия элементтері бар есептермен кездеседі. Ал балалар химияны оқып, зерттей бастағанда, осы екі пәннің тығыз байланысын байқайды.

Қорытынды

Осы сияқты көптеген мектеп курсына оқушыларды оқыту барысында олардың өзара байланысын ашып, көрсетіп оқушының бойында оған деген қызығушылығын арттыру, олардың кәсіби шығармашылығын шыңдай түсері анық. Бұл белсенді ақыл-ой процессі, оқушының пәнаралық байланыстағы біліктілігі мен дағдысын, шығармашылық ойлауын, эмоционалдық-ерік процестерін, қиял мен сөйлеуді дамытады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Боярчук В.Ф. Меж предметные связи в процессе обучения. Учебное пособие по спецкурсу. – Вологда, 1998. – 76 с.
2. Кулагин П.Г. Меж предметные связи в процессе обучения. – М.: Просвещение, 1981. – 96 с.
3. Примерные программы основного общего образования. Математика. – М.: Просвещение, 2009. – 96 с. – (Стандарты второго поколения).

4. Федорец Г. Ф. Меж предметные связи в процессе обучения. Учебное пособие. – Л.: ЛГПИ, 1983.
5. Бейсенбаева А.А. Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы.– Алматы: РБК, 1995. - 117 б.
6. Қалиев С. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері. - Алматы: Білім, 2001. - 224 б.
7. Кішібаева Д.Ж. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс – ірекетін пәнаралық байланыс негізінде қалыптастыру: пед.ғыл.канд. ... автореф. – Шымкент, 2006. - 28 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ИНТЕРНЕТ ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ЖАЙ-КҮЙІ

Муталиева Аяжан Есалықызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақ филологиясы, 2- курс магистранты

Түйіндемe: Мақалада қазіргі қазақ интернет лингвистикасының ұлттық әдеби тілге әсері қарастырылады. Технологиялар бұрынғыдан да жылдам дамып келе жатқан дәуірде әлеуметтік желілердің тілдік мәдениетке әсері қазақ тіл білімінде мұқият зерттелуі тиіс. Интернетке шығарылған кітаптар мен баспалардың өнімдері тілдің тазалығын сақтауға айтарлықтай әсер етті. Әр сөз өз орнында болуы және грамматикалық және стилистикалық талаптарға жауап беруі маңызды. Белгілі болғандай, мұнда әлеуметтік желілердегі жеке жазбаларға редакторлық, корректуралық бақылау жүргізілмейді. Шын мәнінде, веб-пайдаланушылардың тілді пайдалану мәдениеті де әртүрлі. Интернеттегі грамматикалық қателер, ауызекі сөйлеу элементтері, екі тілді аралас пайдалану туралы маңызды проблемалар бар. Сонымен қатар, толғандыратын проблемалар - бұл түпнұсқалық дыбыстарды қолданбау, нақты сөздердің орнына смайликтерді жіберу, сөздердің қысқартылған дыбыстық композицияларының жиі соқтығысуы, олардың емлесін дұрыс білмеу. Интернет пайдаланушыларының қазақ тіл білімі нормаларын сақталмауы жастардың сауатсыздығына әкелуі мүмкін.

Тірек сөздер: Интернет, лингвистика, грамматика, жаргон, диалектика, коммуникация

THE STATE OF THE MODERN KAZAKH INTERNET LINGUISTICS

Mutaliev Aiazhan

Al-Farabi Kazakh National University

Master of Kazakh Philology

Abstract: The article considers the impact of modern Kazakh Internet linguistics on the national literary language. In an age when technology is developing faster than ever before, the influence of social networks on language culture should be thoroughly studied in Kazakh linguistics. The books and products of publishing houses released before the adoption of the Internet, were always reviewed by editors and proofreaders. It had a significant impact on maintaining the purity of the language. Obviously, it is important that each word is in place and meets grammatical and stylistic requirements. As is well known, there are not carried out editorial, proofreading control of individual entries in social networks. This closely depends on each person's own taste for the word. In essence, Web users' culture of using the language is also diverse. There are noted essential questions about grammatical mistakes in the Internet, elements of conversational speech, mixed-use of two languages. In addition, questions that excite, are non-usage of original sounds, forwarding emoticons instead of real words, frequent encounter of abbreviated sound compositions of words, ignorance of spelling of conjunctions. Noncompliance of Kazakh linguistics norms by Internet users can lead to illiteracy of young people.

Keywords: Internet linguistics, grammar, jargon, dialectic, communication

Бүгінгі күні Интернет немесе жаһандық желі тек ақпаратты жеткізу құралы ғана емес, сондай-ақ дүние әлеміндегі адамның бағыт-бағдарын айқындап отыратын маңызды құралдардың бірі болып саналады. Соған сәйкес адам өмірінің қарқынды ырғағына үнемі сәйкес болып отырады. Адам желі арқылы пайдалы ақпараттарды аша алады, өмірлік серігін, саяхатқа шығатын жолсерігін табады, ұтымды сатып алу, сату әрекеттері болады, жұмыс жасап пайда табады, әскери келіміс-шарт жасайды, әйгілі немесе танымал болады, қызығушылық мүдделері ортақ жандармен сұхбаттаса алады т.б. Адамның осылайша

желілер әлеміне еніп, ықпалдасуы, тікелей қатыстылығы әртүрлі білім саласындағы зерттеушілердің қызығушылығын оятпай қоймады.

Жалпы Интернет дегеніміз – компьютерлік желілердің ақпарат алмасуға арналған бүкіләлемдік қауымдастығы, бір-бірімен телекоммуникация арналары (телефон, радио, жасанды жер серігі көмегімен байланыс) арқылы мәлімет алмасатын әртүрлі аймақтағы компьютерлік желілердің біріктірілген тарабы интернет деп аталады.

Тілімізге әрқашан болатын әртүрлі құбылыстар алдымен ауызекі тіл негізінде танылады, себебі ол қоғаммен, әлеуметтік өмірмен тығыз байланысты. Сондай-ақ жазбаша сөздің және ауызекі тілдің ара қатынасын анықтау, яғни тіл мен сөйлеудің өзара қарым-қатынасын, айырым тұстарын анықтау сынды көптеген проблемаларды сөз етуге болады. Осындай мәселелердің бірі «интернет тілі» проблемасы.

Қазақ тілінің, ана тілінің сөз мәдениетін көтеру – ұлттық мүдде талаптарының бірі. Қазақ тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу және жазу мәдениеті, оны жоғары деңгейге көтерудің басты заңдылығы – дұрыс айту және қатесіз жазу нормасы. Технологияның өркендеген заманында әлеуметтік желілердің тіл мәдениетін дамытудағы әсері қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттелуі тиіс. Жасыратыны жоқ, бүгінгі күні әлеуметтік желілер ғаламтор тұтынушыларының ажырамас сенімді серігіне айналып үлгерді. Сан түрлі тақырыпты қозғау үшін де, әртүрлі заттарға жарнама жасау үшін де, тіпті толғандырған мәселе жөнінде көпшіліктің ойын білу мақсатында көпшілік осы желілердің көмегіне жүгінетіні белгілі. Еліміздегі ең белсенді әрі кең тараған «ВКонтакте», «Instagram», «Facebook», «Twitter», «WhatsApp» және т.б. әлеуметтік желі пайдаланушыларының көбейгені соның бір дәлелі. Желілердің белсенділігі артқанымен, жазу және сөйлесу тілі өте төмен деңгейде.

Белгілі тілші-ғалым Мәулен Балақаев: «Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда анық сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» деген екен. Осы сөзге ден қойсақ, академиктің бұл пікірі, әрине, ауызша және жазбаша сөз қолданушыларға да тікелей қатысы бар.

Ғаламтор желілеріндегі грамматикалық қателіктер де көзге жиі ұшырасатын болып жүр. Сақтанбасақ, тілге деген салғырттық, немқұрайлылық осындайдан басталады. Желілерде пікір алмасқан азаматтар осыдан біраз жылдар бұрын бір-бірінің қате жазуларына ескерту жасап, түзету туралы ұсыныстарын білдіретін еді, қазір мұндайды көп кездестіре бермейсіз. Сірә, қателіктерге көз жұма қарауға бой үйретіп алғандаймыз. Ал сонда тіліміздің тазалығын, мөлдірлігін келесі ұрпақтарға қалай жеткізбекпіз? Ойланатын мәселе аз емес.

Бүгінде ғаламтор қолданушы жастардың қолданып жүрген сөздеріне назар аударсақ, ол былай болып өріледі (жақша ішінде мағынасын қоса келтіреміз): «батан» (оқымысты), «тормозы ұстау», «зависать ету» (бөгеліп қалу), «базар жоқ» (таңғалғанда айтылатын сөз, келіскенді білдіру), «құлаққа лапша ілу», «құлақтан тебу» (өтірік айту), «маяк тастау», «скидовать ету» (қысқа қоңырау), «крышасы бар адам» (қолдау көрсететін адамы бар), «көзбен ату» (қадала қарау), «потеря болу» (қобалжу), «сушняк» (сусын), «қораға кіру» (тығырыққа тірелу), «лақтырып кетті», «отырғызып кетті», «қоянның суретін салып кетті» (алдап кетті) және т.б. Осы сарындағы жаргон сөздерді әлеуметтік желілерден де жиі кездестіреміз. Сондай-ақ бұл қатарға: «лайк басып тұр», «онлайн эфирге шық», «игнорға тығып таста», «блокқа түсіп қалмасын», «видеозвонок жаса», «қанша подписчигі бар?», «поделиться етші» және т.б. сөздерді қосуымызға болады.

Ауызекі сөйлеу тілінің элементтері болып табылатын жаргон, диалектизм, варваризмдер де жиі ұшырасады. Белгілі бір әлеуметтік немесе қызығушылығы ортақ топтардың басқаларға түсініксіз, құпия мағынада сөйлесуі сәнге айналған заманда жаргон сөздердің қолданыс аясы да кеңейіп келе жатқанын байқау қиын емес. Мысалы, мамбет (артта қалған адам), гламурно (сәнді) тәрізді сөздер, шоу-бизнес, жарнама, тауар және

қызмет көрсету салаларында көптеп кездеседі. Мысалы: «Воооообще жок ко!», «Ол супермен ғой!», «Гламурно все таки, ия», «Мен саған звоондаған едим жоксин ғой», «Конешно мен ренжимин саған», «Ойланшы осыған дурыстап» секілді сөздерде қандай мән-мағына бар? Біріншіден, сауатсыз, көрер көзге дәрекі, естір құлаққа түрпідей тиеді. Тағы да бір мысал келтіре кетейік: «Бүгін боласың ба? Болам. Колбағымды акелдін бе? Ұмытыппын..... кешірші аааааааааа.....» деп жазыпты бір желі қолданушы. Осындай жазбалар самсап тұр. Мектеп оқушылары жиі қолданатын орысша жаргон сөздер: кореш (дос), кент (сәнқой жігіт), мареха (қыз бала), нарик (наркоман), кладовка (сөз тасушы), тыркатся (сенделіп бос жүру), ботать (сәнді жаргон тілінде сөйлеу), чайники (әке-шеше). Тілдің көркемдік стилі жоғалып барады. Тіпті бұлар қазіргі жастар арасында «тұрақты сөз тіркестеріне» айналып кетті десек, артық айтпағандығымыз. Ал кейбіреулер тіл тазалығына қатысты «әлеуметтік желілердегі сленг сөздердің тілімізге енуі заңдылық, тіл пайда болған әлеуметтік құбылыстарға үнемі бейімделіп отырады, бірақ жаңа сөздердің бәрі бірдей қолданысқа ене бермейді» деген уәж айтады.

«Балалар көбінесе интернет пен телефон арқылы сөйлеседі. Әлем классиктерінің шығармаларын білмейді. Соның кесірінен балалар орфография мен жалпы грамматиканы нашар меңгереді» деген пікір кәсіби қазақ тілі жойылып кету қауіпін тудырады. Өйткені әлеуметтік желілер адамды мәдениетті сөйлеу ғана емес, мәдениетті ойлау мүмкіндігінен де айырады. Бұл әсіресе оқушылардың шығарма, диктант жазған сәтінде байқалады.

Жазушы Ә. Әбішев бұл туралы былай дейді: «Жастар ізденбейді, ағаларын оқымайды, олар қазақ әдебиетін оқымайды... Жастар сөйлемді әдейі бұзып жазады, олар ерекшеліктің белгісі түсініксіз жазу деп ойлайды... Тіл мәдениетінің төмен болуына ғылыми-техникалық прогрестің де әсері бар», - дейді.

Жалпы сөйлеу тілінде боп (болып), кеп (келіп), бересашы (бересалшы), кеші (келші) тәрізді дыбыстық құрамы жағынан қысқарған бірліктер де қолданылады. Бір байқағанымыз көптеген адамдар -да, -де, -та, -те шылауларының жазылу формасын білмейді. Қай жерде бірге, қай жерде бөлек жазылатынына мән беріп жатқан олар жоқ. Әйтеуір айтайын деген ойын жеткізсе болды. Фейсбук желісіндегі жазбаларды оқып отырып кейбір адамдардың сауатсыздығына қарап, іштей қынжыласың. Аталған желі қолданушылары «Менде сені жақсы көремін», «Сендеде жоқ қой ол», «Бізгеде айта салшы», «Сендерменде, оларменде бармаймын» тәрізді қарапайым сөздерді сауатты жаза да алмайды.

Зиялы қауым өкілдерін алаңдатып отырған тағы бір мәселе – әлеуметтік желіде қазақ тілінің қ, ғ, ң, ә, і, ү, ұ, ө тәрізді төл әріптерінің сирек қолданылып, мағынасыз хмммм, мммм деген сияқтыларды жиі жазып, тірі сөздердің орнына смайликтерді жіберу әдетке айналғандай. Көпшілік адамдардың ұялы байланыс телефондарында, планшеттерінде қазақша қаріптер жоқ. Бірақ ғаламтордан ұялы телефондарға арналған арнайы бағдарламаны жазып алуға болады. Өкініштісі, біздегілер оны жазып алуды қиынсынады. Ал компьютермен желіде отыратын адамдар көп жағдайда қазақ әріптерін орыс қаріптерінде бар таңбалармен алмастырып немесе латын қаріптеріндегі таңбалармен жазады. Мысалы, «салем», «калайсын?», «озин?», «не жаналык?», «нестеп жатсын?», «жаксы», «кайдасын?» деп жазу үйреншікті жағдайға айналғалы қашан?! Бұл салғырттық па, әлде сауатсыздық па?

Жаргондардан бөлек жастардың әрбір сөзінен орыс тілінің компоненттерін де байқауға болады. Мысалы, копировать ету – көшіру, сохранить ете сал – сақтап қой, удалить ет – өшір, комнатамдамын – бөлмедемін. Орыс тіліне еліктеп, сөздерді қос тілде араластырып айтатындар да, жазатындар да көп арамызда. Өз туған тілінде жарытып сөйлемей, өзгенің тіліне жармасқандарға не дерсің?

Келесі үлкен мәселе: орфографиялық және пунктуациялық қателер, ауызекі тіл элементтері, сөйлемдердің қысқаруы, сөздердің орын алмасуы. Мұндай қателіктер интернет қолданушыларының арасында бұрыннан қалыптасқан жағдай болғандықтан, оны өзгерту де қиын. Бірақ бұған көз жұмып қарауға мүлдем болмайды. Өйткені ғаламтор

пайдаланушылар қазақ тілінің тілдік нормаларын сақтамауы жастардың сауатсыздыққа бой үйретуіне әкеліп соқтыруы әбден мүмкін. Ғаламторда әдеби тілдің нормаларын сақтап отырып сөйлесу мүмкін еместігі түсінікті.

Әлеуметтік желілердегі хаттар мен жазбалардың кейбірінен дауысты дыбыстарды таба алмайсың. Жылдам хат жазу үшін сөздердің ішіндегі дауысты дыбыстарды тастап кету – нағыз грамматикалық қателік. Осыған бой үйретіп алған жастардың ертеңгі күні орфографиялық ережелерге бағынбай кетпесіне кім кепіл?! Сөздерді бөлек, бірге, жартылай бөлек жазу (дефис арқылы) ережелері де назардан тыс қалып жататынын көріп жүрміз. Бұл олардың қол және көз дағдыларына әсер етіп, сауатты жазу дағдысын жояды. Әлеуметтік желі коммуникациясында сөйлеу тіліне жақын құрылымдар көп қолданылады, яғни сөздің тұлғасын өзгертіп кең жазу да етек алып келеді. Біріншіден, жіктік жалғауды түсіріп жазу: отырм – отырмын, ұйқтайм – ұйықтаймын, билмейм – білмеймін, егер сөз жалпыға түсінікті болса, дауысты дыбыстарды түсіріп жазу: кдрп – қыдырып, мсқ – мысық, сөзді жөнсіз қысқартып қолдану: раха – рахмет, см – сәлем, сб – сау бол, шетелдік сөздерге қазақ тілі жалғауларын қосып қолдану: каксын?, плизбен (please) сойлессейши, сөзді орфоэпиялық норма бойынша таңбалау: не істеватсын (не істеп жатырсың?), дийұана (диуана), барат, келет, бошы (болшы). Сонымен қатар, ғаламтордағы кейбір жазбалардан тыныс белгілерді мүлдем таба алмайсың. Ал енді бірі сөйлемнің басын, адамның атын үлкен әріппен жазу деген ережені мүлдем ұмытқан.

Кейбір мамандардың айтуынша, ғаламтордағы қарым-қатынас тіліндегі біз атап өткен қателіктердің орын алуы заңдылық екен. Ғаламтор тілі тез әрі жылдам қарым-қатынасқа қолайлы тіл. Оның басты ерекшелігі де осында. Чаттағы орфографиялық және пунктуациялық қателер, ауызекі тіл элементтері, сөйлемдердің қысқаруы, сөздердің орын алмасуының барлығы ғаламтор коммуникацияға тән сипат. Форум, блог, электронды хат түріндегі ақпарат жеткізу түрінде жоғарыда аталған құбылыстың орны ерекше. Желілер қарым-қатынасында орфография ережелерінің бұзылуы белгілі бір норманың бұзылуы болып саналмайды. Немесе сұхбаттасушысына қатысты құрметтемеушілік, сыйламаушылық болып табылмайды, - дейтіндер де бар. Бұл пікірмен келісе қою қиын.

Бүгінгі күні қазақ тілді сайттардың саны артты. Бірақ бұл интернет қолданушы жастардың сауаттылық деңгейін көтеруге толыққанды көмектесе алған жоқ. Жалпы, ғаламтордағы сауаттылық мәселелеріне бейжай қарау қазақ тілінің болашағына орасан зор қауіп төндіретіні анық. Уақыт өте келе интернет арқылы өзгеріске ұшыраған тіл мәдениетінің нормалары бұзылып, жаппай сленг, жаргон тәрізді дисфемизмдермен ластануы мүмкін. Интернетте тілдік норманы бұзып қарым-қатынас жасау тілдесушілердің тілдік санасында «бұрыс графикалық портреттің» қалыптасуына әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жайық пресс. Медиахолдинг Тегтер: Надежда Ескалиқызы Әлеуметтік желі тілінді бұзбасын 23.11.2015
2. anatili.kazgazeta.kz. «Әлеуметтік желідегі сауатсыздық». Мақала авторы: А.Жұмашев
3. «Егемен Қазақстан»2018ж. 14 ақпан 6 бет. «Тілді сақтау - ұлтты сақтаудың кепілі» мақала авторы: Орынкүл Асанқызы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАНЫМДЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУДА ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕР МЕН МӘДЕНИ МҰРАЛАРДЫҢ ӘСЕРІ.

PhD Садыкова Дамежан
оқытушы Садыкова Марияш
оқытушы Садыкова Динура
Алматы қаласы
Қазақстан

Түйіндеме: Туризмнің дамуы халықаралық экономиканың ең басты динамикалық салалары ретінде әлемдік деңгейдегі өзекті мәселе.

Мақалада Қазақстандағы тарихи ескерткіштер мен мәдени мұралардың экотуризмнің қалыптасуы мен дамуына әсері, туризмнің ерекше нысандары тарихи орындар мен тарихи ескерткіштердің нысандарын қорғау, экологиялық ластанудың алдын алу мәселелері мен экотуризмді дамыту бағыттары қарастырылды. Қазақстандағы тарихи ескерткіштер, күмбездер, мұражайлар, тарихи қалалар мен археологиялық ескерткіштер мен рекреациялық ресурстарының тарихи маңыздылығы мен ерекшеліктерін айқындау, мәдени мұрамызды дамыту қорғау арқылы ұлттық ерекшеліктерімізді әлемдік деңгейде мәртебесін қорғау бағыттары мен табиғат қорғау заңдары, ұлттық туризм саласын дамытудағы жобалары мен тәжірибелері айқындалып болашақта еліміздегі танымдық экотуризмін дамытуда пайдаланатын әдістері мен тиімді жолдары көрсетілді. Қазақстанның тарихи нысандары мен рекреациялық ресурстары, экологиялық туризм нысандарын пайдалану, экотуризмді дамыту арқылы еліміздегі экологиялық, экономикалық мәселелерді шешу, экотуризм саласын аймақтық деңгейде дамыту мүмкіншіліктері, еліміздегі тарихи нысандардың экотуризмді дамытудағы бағыттары, жобалары, әлемдік тәжірибелерді пайдаланудың салыстырмалы әдістері мен экотуризмді дамытудың статистикалық, ғылыми болжау әдістері айқындалды.

Кілттік сөздер: экология, экотуризм, тарих, қорған, мазарлар, рекреация, мұражай, археологиялық орындар, табиғат ресурстары, рекреациялық аймақтар, күмбез, кесене, ерекше қорғалатын аймақтар, туризм.

THE INFLUENCE OF HISTORICAL MONUMENTS AND CULTURAL HERITAGE ON THE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL TOURISM IN KAZAKHSTAN

PhD Sadykova Damezhan
Kazakh National Women's Pedagogical University
senior lecturer Sadykova Maryash
senior lecturer Sadykova Dinura,
Almaty city.Kazakhstan

Abstract: Tourism development is urgent problem of global level as one of the main dynamic sectors of the world economy. The article examines the impact of historical monuments and cultural heritage in the formation and development of eco-tourism, protection of special tourist facilities, historical sites and monuments, the prevention of environmental pollution and trends in the development of ecotourism. The article defines the historical importance of historical monuments in Kazakhstan, domes, museum, historic towns and archaeological sites, and recreational resources and to determine their characteristics, methods of protection of national characteristics in the global level through the development, protection of cultural heritage and the laws of nature protection, projects and experiences in the development of National tourism and shows methods and effective ways used in cognitive development of

ecotourism in our country in the future. Economic problems are solved through the development of eco-tourism through the use of historic sites in Kazakhstan and recreational resources, objects of ecological tourism. The article describes the development of eco-tourism opportunities in the regional level, the directions of development of eco-tourism historical sites in the country, the projects of the comparative method of using international experience and scientific forecasting, statistical methods ecotourism.

Keywords: *ecology, ecotourism, history, castle, cemetery, recreation, archaeological sites, natural resources, recreational areas, museums, dome mausoleum specially protected areas, tourism.*

Тарихи-мәдени мұралар экологиялық танымдық бағыттағы туризм түрі. Оған тарихи ескерткіштер, мүсіндер, мұражайлар, тарихи ғимараттар, ежелгі қалалар мен елді-мекендер біршама ежелгі ескерткіштер. Оларға мешіттер, храмдар, шіркеулер, ғибадатханалар жатады. Қазіргі кезде діни бағыттағы ескерткіштердің маңыздылығы жатады. Әрбір тарихи орын мен мұралардың өзіндік ерекшеліктері мен мәдениеті, өркениеті айқындалады.

Тарихи-мәдени ескерткіштер;

- археологиялық ескерткіштер;

- табиғи ескерткіштер;

- тарихи қалалар, елді-мекендер;

- мұражай, театр, өнер орталықтары;

- ғылыми және техникалық кешендер;

Мәдени архитектуралық ескерткіштер - б.з.д адамдар діни тәуап ету, экскурсиялық, мемлекеттің мәдени нысаны ретінде өнер және құрылыс архитектурасын тану мақсатында саяхат жасайды.

Архитектуралық ескерткіштер - б.з.д сақталған ғимараттар, театр, кітапханалар, ғимараттар, архитектуралық ескерткіштер.

Археологиялық ескерткіштерге қорған, суреттер, ежелгі тас мүсіндер, кен орындары, ежелгі қала орындары.

Этнографиялық ескерткіштер - этнографиялық жәдігерлер, тарихи және өлкетану мұражайлары, ұлттық ерекшеліктер мен салт-дәстүрі сақталған орындар, яғни ұлттық болмысты айқындайтын әрбір аймаққа байланысты әдет-ғұрыптарды қамтиды.

Халық колөнері- халықтардың ежелгі қолдан жасалған колөнері, құрал-саймандары, өнер бұйымдары жатады.

Тарихи-археологиялық ескерткіштердің туристік – экскурсиялық саяхаттардағы орны ерекше. Археологиялық ескерткіштердің кез-келген нысандары туристік - экскурсия жұмыстарында маңызды орын алады. Соның ішінде Жетісудағы Сақ қорғандары, Талхиз қалашығы, Оңтүстік Қазақстандағы Отырар, Сайрам, Батыс Қазақстандағы Сарайшық, т.б. көне қалалардың орнына туристердің қызығушылығы мол.

Археологиялық - тарихи ескерткіштердің қазірге дейін жеткен нысандарының ішінде қорғандар мен мазарлардың маңызы зор. Қола дәуір ескерткіштеріне жартастағы петроглифтерді атауға болады. Оларға әйгілі бірегей ғибадатханалар: Аңырақай тауының Таңбалы сайындағы, Көксу өзеніндегі Ешкіөлмес ғибадатханасы, сондай-ақ Шолақ, Кіндіктас, Баянжүрек тауларындағы тастағы суреттер жатады. Біздің дәуірімізге дейінгі 6 – 3 ғасырлардан қалған сақ қорғандары, Бесшатыр қорымындағы жерлеу камерасы және сақ әскері киімін киген “Алтын адам”, 2001 – 2002 жылдары Шығыс Қазақстан облысы Қатонқарағай ауданының Бергіел (Берел) қорғанында табылған “Сақ патшайымы” археол туристік нысандарға жатады. Ортағасырлық

Түркістан, Отырар, Тұрбай, Құлан, Мерке, Талхиз, Жаркент қалалары, т.б. елді мекендер қазіргі туристік нысандар болып табылады. Қазақ даласы қаншама ғасырлық тарихи шежіреге бай өлке. Оңтүстіктегі тарихи қалалар Отырар, Тараз, Аққорған, Құлан, Қарнақ, Аркук, Баласағұн, Құмкент, Мерке, Сауран, Сарайшық, Созақ, Талғар, Сығанақ, Түркістан, Ұлы Жібек жолы, тарихи шежіреге бай кесенелер Қожа Ахмет Иасауи, Домалақ ене, Арыстан – баб, Айша Бибі, Бабаджа – қатын, Баба –Ата, Қошқар Ата, Қожа Толығ, Қарахан, Көккесене, Бесік тас, Ақыртас, Ақсүмбе мұнарасы, Аққорған, «Алтын адам», орны, Күлтөбе, орталықтағы Жошы хан кесенесі, Аяққамыр күмбезі, Алаша хан кесенесі, батыстағы Шақпақ - Ата кесенесі, Шопан – Ата, Ерсары қайрағы, Есен – Ата қорымы, Сұлтанепе орны, Асан қамалы, Белеулі керуен сарайы, Сислем – Ата қорымы, Бекет – Ата, Құрманалы әулие, Ұзынбас қамалы, Көне, Қашаған, Артық, Ағатай, Бейсенбай, Айтман, Шойынбай, Көне, Өрнекті, Үстірт, Нұрберген Қалышұлы, Омар күмбездері, Құлыптастар, Жұбан тамы, Сағана тамы, Асанқожа Нұрмұхамедтің сағана тамы, Доғы апа, Қарағышты - әулие, Жамбауыл, Сейсем – Ата, Бейнеу, Қамысбай, Масат Ата қорымдары мен Сандықтам, ескерткіштер мен 360 әулие күмбездері, Шығыстағы Қозы Көрпеш – Баян сұлу, Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уалиханов, тарихи ескерткіштер мен күмбездер, солтүстіктегі тарихи шежіреге толы табиғат ескерткіштері Оқжетпес, Жұмбақ тас, Жалмауыз кемпір, Ұйқыдағы ару, Биші орман, Жасыбай көлі т.б. мен тарихи орындар басқа жерде кездеспейтін өздеріне тән қайталанбас қасиетке, тарихқа бай екендігі айқын. Еліміздегі тарихи – мәдени мұраларымызды қайта қалпына келтіру, жаңа заманға лайықты архитектуралық эстетикалық талғамға сәйкес жаңарту, туристердің демалыс, тынығу, саяхаттау жұмыстарын, ұйымдастыратын экотуристік қызмет көрсету кешенін дамыту үшін жарнама жұмыстарын жүргізу, тарихи құндылықтарымыз туралы ақпарат жұмыстарын жандандыру, еліміздің тарихи – құнды естеліктері, шежірелері туралы білімдерін жетілдіру, патриоттық тәрбие беру арқылы экотуризмді дамыту жұмыстары жаңарту қажет. Тарихи – мәдени мұраларымыз ерекше қорғауға алынып, танымдық, діни, іскерлік мақсатта пайдалануымыз қажет.

Тарихи қалалар - Қазақстандағы тарихи қалалар II - XVI ғасырға дейінгі Азия мен Еуропаны, Батыс пен Шығысты жалғастыратын көпір Ұлы Жібек жолының пайда болуымен қалыптасты. Еуропа мен Азия арасындағы сауда, керуен жолдарының пайда болуымен жол тораптарында қалашықтар, саудагер, көпестер демалып, тынығатын орындар қалыптасты және олар ірі қала орталықтарына айналды. Атап айтсақ оңтүстіктегі Отырар, Тараз, Аққорған, Құлан, Қарнақ, Аркук, Баласағұн, Құмкент, Мерке, Сауран, Сарайшық, Созақ, Талғар, Сығанақ, Түркістан қалалары. Тарихи қалалар қазіргі кезде еліміздің өткен ғасырлардағы тарихы мен мәдениетін, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптарын өз қойнауларына сақтап қалған тарихи-мәдени мұралар. Тараз – қазіргі Жамбыл қаласының орнында болған көне қала. VII – VIII ғасырда ол Ұлы жібек жолында орналасқан сауда және қолөнер орталығына айналған. Мұнда оңтүстік күміс кендері мен терістіктегі қимақтарға баратын керуен жолдар тоғысатын. X ғасырдағы араб географы Әл – Макдиси *«Тараз – ірі бекіністі қала, бақтары көп, халқы тығыз, қала сыртына терең ор қазылған, төрт қақпасы және төңірегінде елді мекендер бар. Қаланың орталық бөлігіне кірер қақпа алдынан үлкен өзен ағады өзенің арғы бетінде тұрғын үйлер, өзеннен өтер өткелдері бар. Мешіт базарлар арасына салынған»* дейді. Тараз қазіргі Тараз қаласының орнына орналасқан. Құлан-Жамбыл облысы Тұрар Рысқұлов ауданындағы ортағасырлық қала. Құлан орта ғасырларда Ұлы Жібек жолындағы ірі мәдени сауда орталығы болған. Құмкент – ортағасырлық қала орны. Оңтүстік Қазақстандағы Шолаққорған ауданынан 30 км жерде орналасқан. Саудакент ауданына баратын жолдың бойында. Құмкент араб деректерінде кездесетін Құмкент қаласының орны. Ол 13 – 14 ғасырларды Таластан

Сайрамға қарай созылған керуен жолы бойындағы ірі сауда орталығы болған. Қазіргі уақытта қаланың қираған орны төбеге айналған. Арқайым- Қазақстандағы Оралдан Ертіске дейін созылып жатқан далалық белдеудегі ең ежелгі қалалардың іргетасы қала дәуірінің басында (бізден бұрын 1800 – 1600 жылдары) қаланған. Осындай қалалардың бірі Арқайым. Ол Қостанай мен Челябинск облыстарының шекарасында орналасқан. Арқайым қаласының екі қатар шеңбер түріндегі қорғаныс құрлыстарымен қоршалған. Шеңберленіп тұрғызылған осы екі қабырғаның арасына тұрғын үйлер салынған. Арқайымның қала болғандығының тағы бір дәлелі – жан – жағындағы елді мекендерді металл өнімдерімен, керамикамен қамтамасыз етіп отырғандығы. Қалада көптеген қалаөнершілер – ұсталар, темір қорытушылар, құмырашылар өмір сүрген. Соңғы жылдары Арқайым секілді ежелгі қалалардың орнындағы қазба жұмыстары Қарағанды облысының Қарқаралы ауданында жүріп жатыр. Сол жерден Арқайымнан да ерте өмір сүрген ежелгі Кент елді мекені табылды. Баласағұн – Шу алабындағы ежелгі түрік қақпасы. Әр кезде Батыс түрік, Қарлұқ қағанаттарының, Қарахан, Қарақытай (Қаракидан) мемлекеттерінің астанасы болды. X – XI ғасырда Орта Азияның бірқатар хандықтарын жаулап алған Қарахан мемлекетінің тұсында Баласағұнның аты көбірек әйгілі болды. Созақ – ежелгі қаланың орны. Оңтүстік Қазақстан облысы, Созақ ауданының оңтүстік шетінде орналасқан. Қала 13 ғасырдың жазба деректерінде Хұзақ деген атпен аталады. Ал 16 ғасырдан бастап Созақ деген атпен белгілі. Созақтың бұрынғы орны Тарсатөбе деп аталады. Ол биіктігі 20 метр мұнаралы дуалдармен қоршалған. Созақ (Хұзақ) көне қамал қаласында «Хан мазары» деген қасиетті жерде Әбілқайыр, Жәнібек хандардың сүйектері жатыр. Арқуқ – орта ғасырдан сақталған көне қала орны. Қызылорда облысы Сырдария өзенінің төменгі ағысының батысында 6 – 7 км жерде орналасқан. Отырар-V– XV ғасырларда Отырар Арал бойындағы көшпелі тайпалармен сауда жасайтын орталық, Иран мен Орта Азиядан Сібірге, Монғолияға және Қытайға қатынайтын сауда жолындағы маңызды қала болды. Отырар – бес – бұрыш тәріздес төбе. Түркістан, Иассы – Қазақстан Республикасындағы тарихи қала Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданының орталығы. Сырдарияның ең жақ жағалауында, Қаратау жотасының етегінде орналасқан. Қаланың іргетасы бұрынғы заманда 1 – мың жылдықтың орта шенінде қаланған. Түркістан қаласының айналасындағы аймақта тас дәуірі ескерткіштері – Шоқтас, Қосқорған бұл өңірде әуелгі адам кем дегенде 550 мың жыл бұрын мекен еткенін көрсетеді. Мерке ауданы – Жамбыл облысының оңтүстік әкімшілігіне 1929 жылы құрылған. Мерке ғибадатханасы – орта ғасыр түркілерінің мәдени ғұрыптық кешені. Жамбыл облысы Мерке ауданы, Мерке ауылынан оңтүстікке қарай 38 км. жерде, өзі аттас өзен бастауындағы биік тау шоқысында орналасқан. Нәтижесінде ерте қола дәуірінің ескерткіштері: кешенді обалар, жартас сүреттері, тас мүсіндері, жазулы тақталар анықталып, Аралтөбе, Қашқасу, Сандық, Ұлысай, Шайсандық сайларында орналасқан мемориалдық кешендер құрылымының әр алуан түрлері зерттелді. Ғибадатханаға тән ескерткіштер еркек және әйел тас мүсіндерінен тұрады. Сайрам, Испенжаб, Исфиджаб – ортағасырлық қала. Оңтүстік Қазақстан облысы Сайрам ауданы Сайрам кентінің оңтүстік – батысында, Шымкент қаласының шығысына қарай 12 км жерде орналасқан. Сарайшық – XIII – XVI ғасырларда Батыс пен Шығысты байланыстырған Ұлы Жібек жолының бойындағы маңызды бекеттердің бірі Хан Ордасы болған орта – ғасырлық қала. Қазақстандағы тарихи-мәдени мұралардың ең маңызды бөлігі *кесенелер*. Ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа аманат болып келе жатқан тарихи мұралардың ішіндегі кесенелердің орны ерекше. Өйткені кесенелер, халқымыздың елім деп өткен ұлы тұлғалары мен қойнауына тарихи оқиғалардың қыр-сырын сақтап келген құнды тарихымыз бен мәдени құндылықтарымызды ашып көрсететін мәдени-тарихи мұралар. *Абай кесенесі* - 1996 жылы салынған сәулет өнері ескерткіші. Шығыс Қазақстан облысының Абай

ауданы Жидебай қонысында ұлы ақынның туғанына 150 жыл толған мерейтойында ЮНЕСКО-ның шешімімен әлемдік деңгейінде атап өту іс-шаралары қарсаңында орнатылды. Кесенеде «өзінді танығаның, хақты танығаның» деген Қожа Ахмет Яссауидың сөзі жазылған. Арыстан Баб кесенесі – көне Отырар жеріндегі сәулет өнері ескерткіші. Түркістан халқының арасында мұсылман дінін таратушы Қожа Ахмет Иасауидің ұстазы болған Арыстан Баб ата қабірінің басына салынған. *Абат – Байтақ кесенесі* – Ақтөбе облысы, Қобда ауданы, Талдысай кентінен оңтүстікке қарай 12 шақырым жердегі Абат – Байтақ қорымының негізін құрайтын XIV – XV ғасырлардың сәулет ескерткіші. Ағаш ою дәстүрінде және өсімдік өрнектермен безендірілген құлыптастар ерекше назар аударады. Себебі мұның бәрі сол кездегі тас қашаушылардың шеберлік деңгейінен көрсетеді. Қошқар Ата – Сарыағаш аудандағы ауыл, ауылдық округ орталығы. Аудан орталығы – Сарыағаш қаласынан оңтүстік батысқа қарай 30 км жерде, Келес өзенің оң жағалауында орналасқан. *Қошқар Ата кесенесі* – ортағасырлық сәулет өнері ескерткіші. Ақ кесене – жаугершілік заманда тұрғызылған соғыс мұнарасы. Ақ кесененің түбінде камал – қала болған. Құлаған қаланың іргесіндегі биікте қарауыл мұнарасы Ақ кесене бүгінгі күнге дейін жеткен. Көне Тараз құландысы- XIII ғасырдың басында Хорезмшах Мұхаммедтің әскері мен қарақытай Таянғу қолы арасында қырғын соғыс болды. Қаланың қорғаныс қабырғалары мен соғыс мұнаралары қирады. Билік ордасы құлады. Қаласы құландыға айналды. *Бесік тас*- Оңтүстік Қазақстан облысында Шілтер ата деп аталатын таңғажайып бір киелі жер бар. Онда әр түрлі жан – жануарлардың бейнесіне ұқсайтын тастар ансамбілі, Нұх пайғамбардың ошағы, Адам ата мен Хауа ана тасы, Бесік тас кездеседі. Олардың бәрі дерлік өзіндік тылсым қасиеттерге ие. *Айша бибі кесенесі* – сәулет өнері ескерткіші. 12 ғасырда салынған Жамбыл облысы Жамбыл ауданы Айша бибі ауылында орналасқан. Қазақстан ғалымдарының экспедициясы зерттеген. Қарахан әулеті кезеңінде сәулет өнері жоғары дәрежеге көтеріліп, тұтастай қызыл кірпішпен қалақ тастан салынған құрылыстар ірге көтерді. Бұлардың қатарында Бабаджы қатын кесенесі. Қарахан кесенесі, Айша бибі кесенесі бар. Қазақстандағы терең тарихи тамырлары бар *тарихи ескерткіштер* танымдық және тарихи мәліметтер беретін тарихи-мәдени мұралар. Биік күмбездер мен таңбалы тастар, қорымдар, мазарлар тарихымыздың құндылығымен мәдениетін, археологиялық сәулет өнерін әлемге әйгілі етуші мұралар. *Аяққамыр күмбезі* - 12 ғасырдың соңындағы сәулет өнері ескерткіші. Қарағанды облысы Жезді кентінен солтүстік – батысқа қарай 9 км жерде орналасқан. Орталық Қазақстанның көрнекті ескерткіштерінің бірі болып табылады. *Жошы Хан күмбезі* – Жезқазған қаласынан солтүстік шығысқа қарай 50 км жерде, Кеңгір өзенінің жағасында орналасқан көне архитектуралық ескерткіш. Күмбезде сақталған таңбаларға қарағанда, оны салуға Жошыға бағынған тайпалардың бәрі (оғыз, арғын, қыпшақ, керей, найман, қоңырат, қаңлы т.б.) қатысқан. Жошы хан күмбезі республикада маңызы бар тарихи және мәдениет ескерткіштерінің мемлекет тізіміне енгізілген. *Алаша Хан күмбезі* – орта ғасыр ескерткіші Қарағанда облысы Ұлытау кентінен 18 км жерде, Қатарал өзенінің Солтүстік жағасында орналасқан. Алаша хан күмбезі – Ұлытаудағы сәулет өнерінің ескерткіші. *Қорқыт ата ескерткіші* – сәулет өнерінің айрықша үлгісі. Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Жосалы кентінен 18 км жерде, Қорқыт станциясының түбінде орналасқан. Бұл ескерткіш кешен күллі түркі халықтарына ортақ қасиетті зиярат орындарының бірі болып саналады. *Қозы Көрпеш – Баян Сұлу* ескерткіші – Қозы Көрпеш пен Баян сұлу қабіріне тұрғызылған дың тектес мазар. Семей облысы, Аякөз аудандағы Таңсық селосында таяу, Аякөз өзенінің оң жағалауында. Қозы Көрпеш – Баян Сұлу ескерткішінің жанында тас мүсіндер болған. *Батыс Қорған*-ел ауызында Маңғыстаудың бойында 360 әулие барлығы айтылады, бәрі де, баршасы да тірлікте болған, олар өзінің өскен ортасында ел-жұртына

қалтықысыз қызмет еткен дегенге саяды. Әрқайсысының өзіне тән қайталанбас қасиет ерекшелігі болғаны да аян. Әр жердің тұрғылықты халқына ежелден таныс тарихи – мәдени ескерткіш – белгілер бар. Әсіресе Маңғыстау өңірінде осындай ескерткіш – белгілі – «киелі орындар» жиі кездеседі. *Шақпақ – Ата* – Шиліқұдық жеріндегі жартастан қашалып жасалған жер асты мешіті. Ол шамамен 9 – 10 ғасырдағы сәулет өнері ескерткішіне жатады. Шақпақ – Атаны жергілікті тұрғындар киелі орын ретінде қадір тұтып қастерлейді. Мұнда Абай руының бірқатар танымал перзенттері жерленген. Шақпақ Ата мемлекет қарамағындағы ескерткіш – қорым болып есептеледі. *Шопан – Ата* – Маңғыстау мен Хорезм арасындағы керуен жалының бойына (түбектің оңтүстік – шығыс жағында) орналасқан ескілікті сәулет өнерінің ескерткіші. Оның доғадай иіліп келген тау жынысының солтүстік – батыс жағынан тұрғызылған жер асты мешіттері бар. Бұл 10 – 137 – жылдағы озық үңгідегі ғимараттар тобына жатады. Шопан – Ата – әйгілі Қожа Ахмет Яссауидің шәкірті. Ол 12 ғасырдың 2 – жартысында өмір сүріп, ел ішінде мұсылмен дінін уағыздаған әулие адам. Шопан – Ата тұрғызған жер асты мешіт пен қорым ел ұғымында киелі, қасиетті орын саналады. *Сұлтан ене* – ел аузында сақталған деректе дәйегіне қарағанда Құл – Сүлейменнің немересі. Оның есімі ел ішінде «Бахрған» жазбасының иесі, сондай – ақ су апатына тап болғандардың қорғаны ретінде де белгілі болған. Сұлтан ене қорымы ел басына түнеп әулие тұтып қастерлейтін, ескілікті орын есебінде сақталып келеді. *Есен – Ата* – Шетпеден Жетібайға баратын Үлкен қара жолдың шығыс жағында орналасқан қорым. Ол Бекі елді мекенінен Жетібайға көтерілетін биік жолдың үстінде. Қорым пәлендей көп емес. Батыс жағынан бар. Әдетте жергілікті тұрғындар Есен – Атаның бейітіне келіп зират етеді, мешітіне барып түндейді. Қорым мемлекеттік есепке алынған. *Бекет – Ата* – 1750 – 1813 жылдары өмір сүрген, кезінде діни білім алған, ел ұғымында әулие адам. Ол Жем бойында, Бейнеуде мешіт салдырған. Бекеттің соңғы мекені саналатын Оғыланды тауындағы мешіті 1777 – 80 жылдары тұрғызылған. Бұл күндері ол елдің көп баратын, зиярат етіп, түнейтін бірден – бір киелі орын болып табылады. *Құрманалы Әулие* – Шетпеннің шығыс жағындағы Қаратаудың күнгей бетінде Шоң деп аталатын жердегі бейіт. Оңды ауылындағы әулиенің ұрпақтары мешіт тұрғызып, бейітін күтімге алды әрі басына белгі қойды. *Бекбаулы – Ата* – шамамен 187 жылда өмір сүрген, Бекет атамен қатар өскен адам. Бейіті қазіргі Қуйбышев атындағы кеңшардың Ұланак деген жерінде. Бекбаулы Адайдың Шоңай руының ұрпағы, ел құрметтеген айтулы сынықшы. Ұрпақтары басына күмбез тұрғызып, белгі қойған. *Сабынды Әулие* – Маңғыстау ауданының Ақтөбе ауылдық кеңесіне қарасты Қарабарактының оңтүстік жағына орналасқан ескілікті қорым. Топырағы кәдуіл қасиеті күні бүгінге дейін сақталып келеді. Жергілікті тұрғындар осы қорым топырағының ерекше қасиетіне қарай оны «Сабынды әулие» деп атаған. Ал ескі қорымға келіп түнеушілер қай кезде де аз болмаған. *Сонабай әулие* – Адайдың Мұналынан тараған Ескелді тайпасының перзенті. Шамамен 187 жылдың 2 – жартысында өмір сүрген, қасиет дарыған кісі болған. Оның сүйегі қойылған бейіті маңында жер асты мешіті құрылысының орны сақталған. Қазіргі Маңғыстау Ақтөбе ауылдық кеңесінің жерінде орналасқан. *Масат – Ата* – Маңғыстау жайындағы тарихи жазбаларда айтылатын белгілі орын. Ақтөбе ауылдық кеңесіне қарасты Жарма елді мекенінің шығыс жағынан 10 – 15 км қашықтықтағы қара жолдың бойына орналасқан ескілікті қорым. Осында Масаттың намаз оқитын мешіті сақтаулы. *Саназар әулие* – қазіргі Форт – Шевченко қаласына 35 км қашықтықтағы киелі орын. Саназар Адайдың Тобыш, оның ішінде Жаңайдың малын бағады. Бай Саназардың бойындағы ерекше қасиетік аңғарады да оған арнайы еншісін беріп, алдына отау көтереді, сөйтіп өзімен тең дәрежеде ұстайды.

Ежелгі *Аралтөбе қорымы* – Атырау облысы, Жылой ауданындағы Құлсары ауылының солтүстік шығысында, 65 шақырымдай қашықта жатыр. Ал барша қазаққа

белгілі «Бекет Ата - Ақмешіт» культтік – мемориалдық кешенінен оңтүстік батысқа қарай небары 6 – ақ шақырым жерде. Бұл ескерткіш үш үлкен үйінді қорғаннан тұрады. Онда тастан соғылған құрылыстар да бар. *Алтын Адам* (б.з.б. 57) – Алматы облысы Есік қаласының солтүстігіндегі Есік өзенінің сол жақта жағалауындағы темір дәуірінен сақталған сақ обасынан табылған алтын киімді сақ жауынгерінің мүрдесі. *Жамбыл Жабаев кесенесі*-Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Жамбыл ауылында орналасқан, тарихи және мәдени мекеме. Мұражай Қазақстан үкіметінің шешімімен қазақ халқының ұлы ақыны Жамбыл Жабаев тұрған үйде 1946 жылы ұйымдастырылды. Кесене 1970 және 1996 жылдары қайта жөнделіп, ақ мәрмәрмен қапталған. *Жамбауыл қорымы* – Ақтау – Қаражамбас жолы бойындағы 55 шақырымдағының шығыс жағынан 3 км-дей қашықтықта орналасқан. Қорым 300 – ден астам әр түрлі және әр кездегі құрылыстар мен қойылымдары қамтиды. Шамамен ол 187 жылда пайда болған. Бұл ескерткіштер адай шеберлерінің іскерлігін көрсетеді. Қорым мемлекет қорғауында. *Ұлы Жібек Жолы* – сауда, керуен жолдарының жалпы атауы, б.з.б. 2 ғасырдан 16 ғасырға дейін Орта Азия мен байланыстырады. Чжань Цяньның жасаған саяхаты нәтижесінде б.з.б. 2 ғасырда ашылды. Терең тарихи тамырлары бар, еліміздегі тарихи-мәдени мұралардың экотуризмнің танымдық бағытын дамытудағы маңызы үлкен.

Қазірдің өзінде қазақстанда 904 туристік маршруттар белгіленеді, соның ішінде мәдени- танымдылық -111, Ұлы Жібек Жолы бойынша - 67, хикаялы-59, қажылық турлар-20. Осыдан көріп отырғанымыздай тарихи-мәдени бағыттағы танымдық туризм маршруттары туризмнің басқа бағыттарымен салыстырғанда көп екендігін атап айту қажет емес. Әлемдік деңгейдегі экотуризмнің жан-жақты дамуына бағыттаушы туризм емес, туризмнің дамуына мемлекеттің қоғамдық деңгейі әсер етеді.

Қазақстандағы туристік бизнес, үлкен бағытта дамығандығына қарамастан, елдің табиғи және мәдени ресурстарына нашар бағдарланғандығын атап өтпеуге болмайды. Осының салдарынан отандық туризмнің төмендеп, шетелдік туризмнің басымдылық жасауына әсер етуде. Қазақстан жері көне кездерден Қытай мен Еуропа арасындағы байланысты қамтамасыз еткеніне жүз жыл бойы Ұлы Жібек жолы бойындағы көптеген тарихи оқиғалардың куәгері болғандығына қарамастан, еліміздің экотуристік бағытта белгісіз болып қалуы ойландырмай қоймайды. Қазақстандағы тарихи және мәдени мұраларды жандандыру арқылы экотуризмді дамыту:

- 1.Туризм табысының ұлғаюына;
- 2.Тарихи құндылықтарымызды сақтап, қорғауға;
- 3.Туристік қызмет көрсету кешендерін ашу арқылы жұмыссыздық проблемасын шешуге;
- 4.Халықаралық қатынастың нығаюына;
- 5.Бәсекеге қабілетті экономика мен мемлекетті дамыту үшін;
- 6.Шетелдік валютаның енгізілуі мен экспорт, импорт өнімдерін тасмалдауға;
- 7.Тарихи мұраларымыз арқылы халқымызды әлемге таныту; т.б. мүмкіншіліктерді дамытуға әсер етуде. Ол үшін;

- Тарихи мұраларымызды эстетикалық талғамға сәйкестендіріп қайта жөндеуден өткізу;

- архитектуралық көркемдігін әлемдік деңгейге жеткізу;
- туристік қызмет көрсету кешендерін дамыту;
- туризм мамандарын әлемдік стандартқа сәйкес даярлау;
- көлік тораптарын жақсарту, жөндеу жұмыстарын жасау;
- экологиялық жағдайын қалпына келтіру;
- елді-мекендердегі жергілікті халықтардың туризм саласы үшін білімін дамыту;
- жас ұрпақты тарихи құндылықтарды сақтауға баулу, тәрбие беру жұмыстары қамтылуы тиіс;

- Ұлы Жібек жолында орналасқан тарихи қалалар мен жол тораптарындағы қызмет көрсету кешендерін дамыту;
- жергілікті халықтың эстетикалық талғамы мен мәдениетін жоғарлату қажет

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.С.Р.Ердаулетов.Проблемы и перспективы казахстанского туризма.Алматы,1997г
- 2.Ю.С.Путрик. Туризм глазами географа.Алматы.2001г.
- 3.Белусова Л.С. Охраняемые природные территории: нац парки, заповед.Москва.
- 4.Природные ресурсы и охрана окружающей среды в РК. Алматы 1994г.
- 5.А.В.Чигаркин. Памятники природы Казахстана. Алматы, 1980г.
- 6.Н.Н.Дублицкий. Туристские маршруты по Казахстану.Алматы, 1985г.
7. Карпова Г.А. Экономика современного туризма. - 2001.

KARAKAYA BARAJ GÖLÜNÜN ALANSAL DEĞİŞİMİ

SIZE CHANGE OF KARAKAYA DAM LAKE

Prof. Dr. Mehmet TIRAŞ

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

Bayram KANÇUK

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Yüksek
Lisans Öğrencisi

ÖZET

Doğal kaynaklar içerisinde yer alan su canlılar için hayati bir öneme sahiptir. Su seviyelerinde zaman içinde gerek beşerî gerekse doğal nedenlerden dolayı değişimler meydana gelmektedir. Özellikle; son zamanlarda etkisini daha fazla hissettiğimiz küresel ısınma sonucunda su seviyesi ve alansal değişim önem arz etmeye başlamıştır. Su kaynaklarının izlenmesi, korunması ve kullanım koşullarının değerlendirilmesinde klasik yöntemlerin yanında Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri teknolojilerinden de yararlanılmaktadır. Su kaynaklarında meydana gelen zamansal değişimlerin belirlenmesinde, Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Uzaktan Algılama teknolojileri önemli avantajlar sağlamaktadır. Zaman ve maliyet açısından önemli katkıları olan Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri aynı zamanda bilgiye ulaşmada ve karar verme noktasında da birçok avantajı barındırmaktadır.

Bu çalışmada Malatya ilinde yer alan Karakaya Barajı'nın 2000, 2005,2010,2015,2019 yılları arasında meydana gelen alansal değişiminin Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri teknikleri ile incelenmesini konu almıştır. Karakaya Barajı; Atatürk ve Keban Barajı'ndan sonra ülkemizdeki üçüncü büyük baraj gölüdür. Aynı zamanda Türkiye'nin 2. büyük Hidroelektrik Santralidir. Bölge ve ülkemiz için önemli bir baraj gölüdür. Bu çalışmada barajın yıllar içerisinde alansal değişimini belirlemek için Landsat 4-5 TM ve Landsat 8 OLI uydu görüntüleri kullanılmıştır. Uydu görüntüleri belirlenen yılların temmuz ayında alınmıştır. Bütün görüntülerin aynı ay içerisinde olması baraj alanında yaşanan mevsimsel durumların minimize edilmesini sağlamıştır. Bu görüntüler Arcgis 10.4.1 programında kontrolsüz sınıflama metodu ile sınıflandırılıp tematik haritalar üzerinde alansal değişim belirlenmiştir. Çıkan sonuçlar yıllar arasında karşılaştırma yapılarak tablolar halinde çalışmaya eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karakaya Baraj Gölü, Alansal Değişim, Uzaktan Algılama, Landsat

ABSTRACT

The water in the natural resources is vital for living things. Changes occur in water levels over time due to human and natural reasons. Especially; As a result of global warming, the effect of which has been felt more recently, water level and areal change have started to be important. In addition to classical methods, Remote Sensing and Geographic Information Systems technologies are also used in monitoring, protecting and evaluating the usage conditions of water resources. Geographical Information Systems and Remote Sensing technologies provide important advantages in determining the temporal changes in water resources. Remote Sensing and Geographic Information Systems, which have important

contributions in terms of time and cost, also have many advantages in accessing information and decision making.

In this study, the subject of the study of the area change in Karakaya Dam located in Malatya province between 2000, 2005, 2010, 2015 and 2019 with Remote Sensing and Geographic Information Systems techniques. Karakaya Dam; It is the third largest dam lake in our country after Atatürk and Keban Dam. At the same time Turkey's 2nd largest Hydroelectric Power Plant. It is an important dam lake for the region and our country. In this study, Landsat 4-5 TM and Landsat 8 OLI satellite images were used to determine the area change of the dam over the years. Satellite images were taken in July of the determined years. The fact that all the images were in the same month enabled the seasonal conditions in the dam area to be minimized. These images are classified by the uncontrolled classification method in Arcgis 10.4.1 program and areal change is determined on thematic maps. The results are compared between the years and added to the study in tables.

Keywords: Karakaya Dam Lake, Area change, Remote Sensing, Landsat

GİRİŞ

Doğal kaynaklar, toplumların kalkınması ve hayatlarını idame ettirmeleri için tarih boyunca en önemli rolü üstlenmiştir. Dünya nüfusu her geçen gün artmakta ve buna bağlı olarak ihtiyaçlarda artmaktadır. Dünya nüfusunun her geçen gün hızla artması ve toplulukların ihtiyaçlarının çeşitlilik ve miktar olarak artması doğal kaynaklara olan talebi ve üzerindeki baskıyı da artırmıştır. Gelişen teknoloji ve endüstrileşme doğal kaynaklara etki eden bir diğer etkidir. Bunun yanında özellikle etkisini daha fazla hissettiğimiz küresel ısınma, doğal kaynaklar üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Tüm bunlar insanoğlunun ve diğer canlıların hayati faaliyetlerini sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları doğal kaynaklara etki etmekte ve zarar vermektedir. Gelecek nesillere yaşanılabilir bir çevre bırakmak için doğal kaynaklar bilinçli bir şekilde tüketilmeli ve korunmalıdır.

Doğal kaynaklar içerisinde yer alan ve tüm canlıların hayatlarını sürdürmeleri için gereksinim duyduğu su, geçmişten günümüze hep en önemli doğal kaynak olmuştur. İnsanlar sudan farklı şekillerde yararlanmaktadır. Ve su üzerinde bazı yapılar inşa etmektedir. Bu yapıları inşa ederken sudan yararlanmak, sudan korunmak veya suyu korumak gibi amaçlar taşıtmaktadırlar. Yeryüzünün %70'i suyla kaplı ve bu suyun %96,5'ini okyanuslar oluşturmaktadır. Bu oranın çok az bir bölümü tatlı suyu oluşturmaktadır. Ülkemiz su bakımından sınır komşularına göre biraz daha iyi bir konumdadır. Özellikle; Güney Doğu bölümünde Irak, Suriye, İran gibi ülkelerle karşılaştırıldığında ülkemiz bu konuda şanslıdır.

Dünya üzerinde insanlar sudan daha fazla yararlanmak için üzerine barajlar inşa etmektedir. Ve bu barajlardan içme, sulama ve sanayi suyu gibi olanaklar sağlamaktadır. Bunun yanında balıkçılık ve hidroelektrik enerji imkânı da sağlamaktadır. Barajlar, ülkemiz için önemi bir alandır. Ülkemizin fiziksel koşulları ve nehirleri baraj yapımına olanak sağlamaktadır. Barajlar bölgesel olarak birçok avantajı içinde barındırmaktadır. Tüm bunların yanında yapılan bir barajın korunması ve sürdürülebilirliği için bir dizi önlem ve takip etmek büyük önem arz etmektedir.

Çeşitli sebeplerden dolayı dünyadaki baraj göllerinde seviye değişimleri meydana gelmektedir. Bu sebeplerin bazıları yağış, sıcaklık ve buharlaşma gibi iklim elemanlarıdır. Küresel ısınma ve bilinçsiz tüketim de baraj göllerinde seviye değişimlerini meydana getirmektedir. Barajda yıllar içerisinde meydana gelen seviye değişimleri barajın alanını da etkilemektedir. Barajların seviye ve alan değişimlerinin belirlenmesi ve takip edilmesi önemli bir husustur çünkü hızlı

önlem almak ve doğacak etkilerini azaltmak bu takibin yapılmasına bağlıdır. Aynı zamanda gözlenen alansal değişim yapılacak planlamaya büyük katkısı olacaktır.

Baraj ve göllerde meydana gelen seviye ve alan değişimini belirlemek için klasik yöntemlerin yanında, uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemleri de kullanılmaktadır. Uydu görüntüleri sayesinde geçmişten günümüze doğru meydana gelen alansal değişim belirlenebilmektedir. Gelişen bu teknoloji ile hızlı bir şekilde alansal değişim belirlenmekte ve planlama hızlı bir şekilde yapılabilmektedir.

Bu çalışmamızda Karakaya Baraj gölünün 2000,2005,2010,2015 ve 2019 yılları arasında meydana gelen alansal değişimi konu alınmıştır. Alansal değişim belirlenirken; uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemleri teknolojisi kullanılmıştır. Alansal değişim belirlenirken; mevsimsel koşulların etkilerini en aza indirmek için tüm uydu görüntüler aynı ay içerisinde seçilmiş olup temmuz ayından alınmıştır.

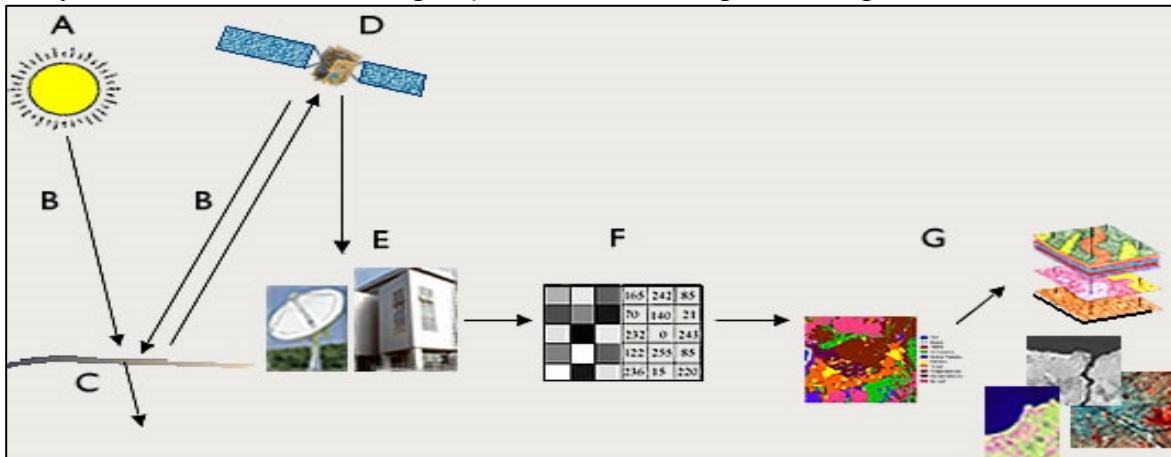
Uzaktan Algılama

Dünyada Ülkeleri, gelişme düzeyleri arttıkça, kendi kaynakları hakkında daha geniş bilgileri kapsayan yeni teknolojik girdilere gereksinim duymaktadırlar. Doğal çevre içerisindeki ilişkilerin önemli bir bölümünün dinamik nitelikte olması, bunların davranışlarını gözleyebilmek için sürekli olarak yeni bilgilerin ve verilerin elde edilmesi konusuna büyük önem kazandırmaktadır. Havacılık ve uzay teknolojilerindeki gelişmeler, doğal çevre ile ilgili sorunların çözümü için yeni ufuklar açmıştır. Uzaktan Algılama adı verilen bir yöntemle havadan ve uzaydan elde edilen görüntülerin yorumlanması sonucu, yeni ve sürekli bilgi üretimi olası hale gelmiştir. (Özgül,2003)

Uzaktan algılama; yer yüzeyinden belli uzaklıkta atmosferde veya uzayda hareket eden platformlara yerleştirilmiş ölçüm aletleri veya cihazlarla nesnelere veya objelere fiziksel temasta bulunmadan yeryüzünün doğal ve yapay objeleri hakkında bilgi alma ve değerlendirme sistemidir.

Uzaktan Algılamanın Yapılabilmesi İçin

İçinde yaşadığımız çevrenin sürekli değişim halinde olması yani dinamik nitelikte olması ve bunun bir kere belirlenmesi ile yetinilmeyip sürekli takip edilmelerini gerektirmektedir. Bunu yaparken de havacılık ve uzay teknolojilerinden yararlanılır. Uzaktan algılama yöntemi ile havadan ve uzaydan elde edilen görüntüler de sonuçlar çıkarılabilir. Yorumlamalar yapılabilir. Bu yorumlama sonucunda doğal çevre hakkında kapsamlı bilgiler elde edilir ve doğal

kaynaklardan potansiyeline uygun şekilde kullanım olanağı sağlayarak çevremizi daha iyi ve yaşanılabilir hale getirme olanağı sağlar

Şekil 1. Uzaktan Algılamanın Yapılabilmesi İçin (<http://www.erolkodak.com/>)

Uzaktan algılamanın yapılabilmesi için ise şekil 1. de gösterildiği gibi bir enerji kaynağının olması lazım onu algılayacak bir sensör ve sensördeki verileri düzenleyecek kıymetli hale getirecek sistem ve uzmanlar gerekiyor. Tablo 1. de gösterildiği gibi uzaktan algılama, yansıyan enerjiyi kaydeder. Bunun için atmosferin temiz ve yüzeyin üniform olması lazım. Atmosfer bulutlu olursa istenen düzeyde veri elde edilemeyebilir.

Tablo 1. Uzaktan Algılamanın Yapılabilmesi (Şekertekin.2013).

Enerji Kaynağı ve Aydınlatma:	Uzaktan algılamanın ilk gereksinimi, aydınlatma için Örneğin; güneş gibi bir enerji kaynağı veya hedefin özelliğine uygun elektromanyetik enerjidir.
Yayım ve Atmosfer:	Enerji, kaynaktan hedefe doğru yayılırken atmosferin engellemesi ile karşılaşır. Bu engelleme, ikinci defa hedeften algılayıcıya giderken de meydana gelir
Yer Yüzeyinin Engellemesi:	Yer yüzeyine gelen enerji, yüzeyin ve yayımın özelliğine bağlı olarak engellenir.
Algılayıcının Enerjiyi Kaydı:	Enerjinin atmosferdeki dağılmasını veya hedeften yansımalarını takiben algılayıcı, elektromanyetik enerjiyi toplar ve kaydeder.
Gönderme, Alma ve İşleme:	Algılayıcının kayıt ettiği enerji verisi, işlenerek görüntü haline getirileceği istasyona, ekseriyetle elektronik olarak gönderilir.
Kıymetlendirme ve Analiz:	Görüntü üzerindeki hedefler görerek veya sayısal ya da elektronik olarak değerlendirilir.
Uygulama:	Elde edilen bilgilerin, muhtelif alanlarda kullanılması veya özel problemlerin çözümüne yardım edecek hale getirilmesi işlemlerini içermektedir.

Görüldüğü gibi uzaktan algılamanın yapılabilmesi için belli bir süreç ve işlemler gerekiyor. Bunların bir veya birkaçının eksik olması (tablo 1.) uzaktan algılamanın yapılamaması anlamına gelir.

Uzaktan Algılama Kullanım Alanları

Uzaktan algılama, günümüzde birçok soruna hızlı cevap vermesi açısından kurum ve kuruluşlarda aktif olarak kullanılmaktadır. Hızlı, ucuz ve güncel olması uzaktan algılamaya olan ilgiyi artırmıştır. Bundan dolayı birçok konuda uzaktan algılama tercih edilmektedir. (Tablo 2) Uzaktan algılama birçok konuda bize veri sağlamakta ve çözümü aranan sorunlara kolaylık sağlayarak onlara kısa zamanda ulaşma imkânı vererek hayatımızı kolaylaştırmaktadır. Özellikle çevre ile ilgi konularda aktif olarak kullanılan uzaktan algılama; sahaya inmeden, beden işçiliğine gerek duymadan birçok konuda veri sağlamakta. Uzaktan algılama teknolojilerinin kullanıldığı ve giderek yaygınlaştığı önemli uygulama alanlarından birisi de uydu görüntüleri yardımıyla arazi kullanımı ve örtüsünü belirlemede tematik haritalarının üretilmesi ile alanda ne gibi değişimlerinin olduğunu hangi yönde değişimin arttığı veya azaldığını bize yansıtır. Arazi örtüsü veya kullanımının belirlenmesi gerek planlama işlerinde gerekse doğal çevrenin korunmasında son derece önemlidir.

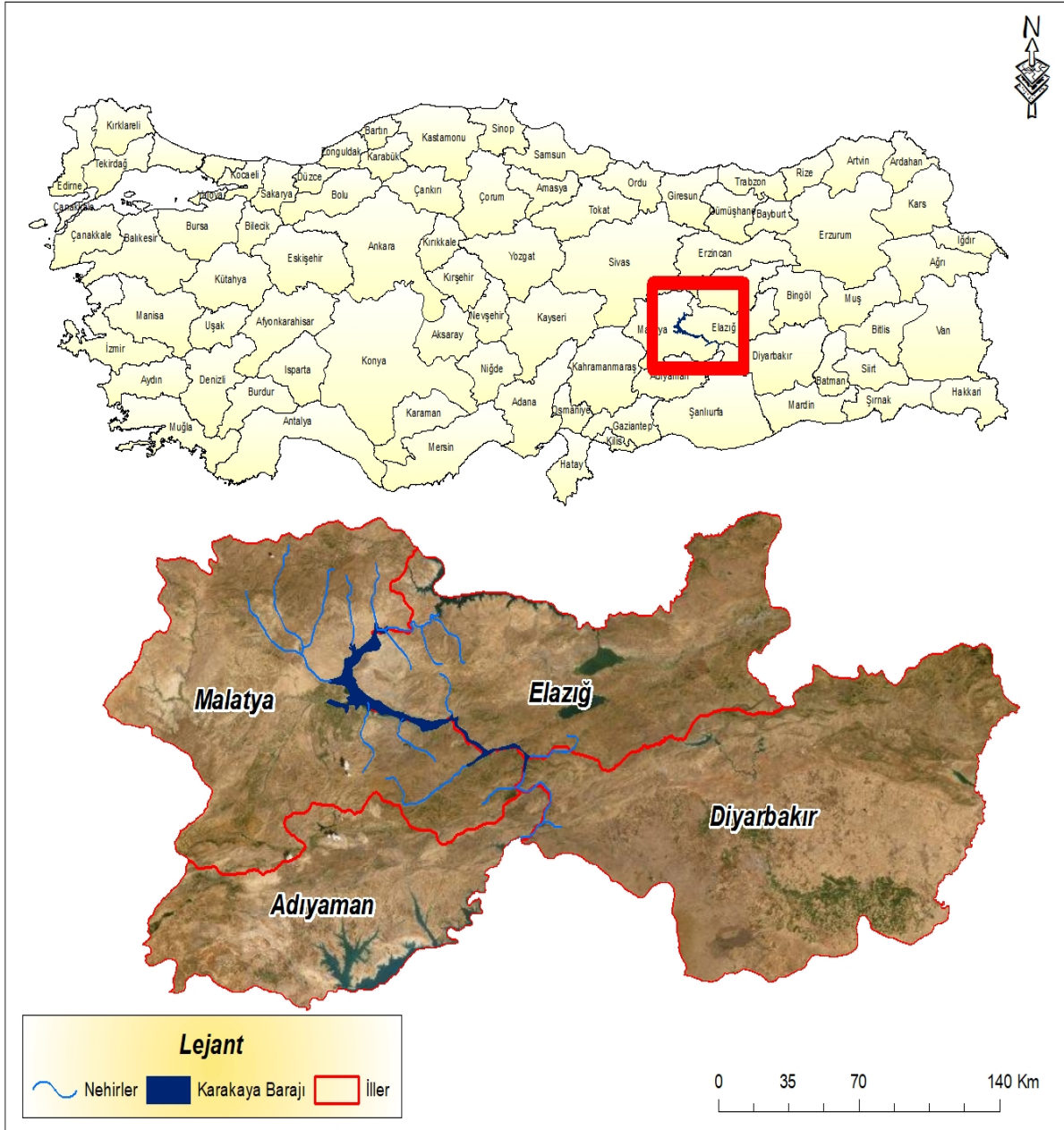
Tablo 2. Uzaktan Algılamanın Uygulama Alanları (<http://www.gtu.edu.tr>)

Problem alanı	Uzaktan algılama
Haritacılık	Sayısal arazi modellerinin üretilmesi, Yeryüzü deformasyonlarının izlenmesi, Topoğrafik harita üretimi.
Hidroloji	Su kalitesi analizleri, Su kirliliği izleme, Sel haritalaması ve izleme, Kar dağılımını ve miktarını belirleme, Buz erimesi ve buz hareketi gözlem, Gemi atıklarını izleme.
Tarım	Arazi kullanımının belirlenmesi, Bitki tipini ayırma, Ürün çeşitliliğinin belirlenmesi, Bitki canlılığının izlenmesi, Bitki gelişimini izleme, Rekolte tahmini, Toprak nemi ve türünü belirleme.
Jeoloji Maden	Jeolojik yapı araştırmaları, Fay, çizgisellik ve kırıkların tanımlanması, Jeotermal araştırmalar, Deprem araştırmaları, Volkanik araştırma çalışmaları ve izleme, Maden ve yeryüzü kaynaklarının aranması, Petrol aramaları, Kayaç tiplerinin tespiti, Petrol sızıntıları.
Ormancılık	Orman türlerinin haritalanması; Ağaç hastalıklarının izlenmesi; Ormansızlaşma ve çölleşme izleme; Kereste üretimi tahmini ve planlaması; Orman yangınlarının izlenmesi.
Çevre	Ekolojik gelişmelerin sürekli ve geniş, ölçekte izlenmesi, Arazi örtüsü veya kullanımının haritalanması, Akarsu, deniz ve göl su kirliliklerinin belirlenmesi, Kıyı alanlarındaki değişimlerin izlenmesi, Sanayi alanları ve çevresindeki değişimlerin izlenmesi, Orman alanlarındaki değişimin izlenmesi.
Şehircilik Faaliyetleri	Arazi örtüsü ve kullanımının belirlenmesi, Şehirleşmedeki gelişimin izlenmesi, Zaman içinde meydana gelen değişimlerin belirlenmesi, Altyapı çalışmaları, Kaçak yapılaşmanın tespiti, Planlama çalışmaları, Sayısal yükseklik modeli üretimi.

Bu çalışmamızda da alansal değişimi belirlemek amacıyla uzaktan algılama kullanılmıştır. Şimdi olduğu gibi yakın gelecekte de uzaktan algılama teknikleri ile sağlanan bilgilere önemli istekler olacağı kuşkusuzdur.

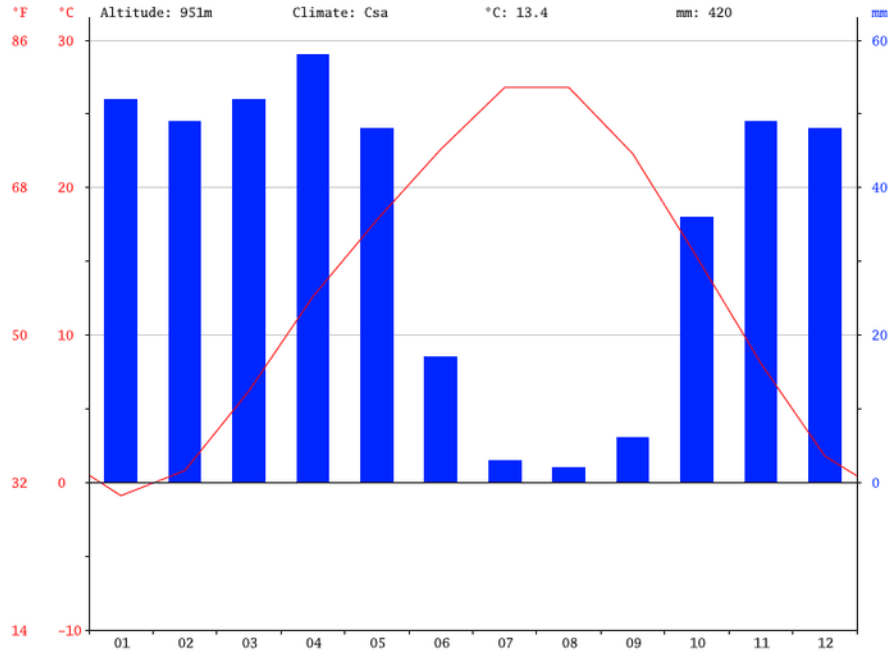
Çalışma Sahasının Coğrafi Özellikleri

Karakaya Baraj Gölü, Fırat Nehri üzerinde olup, Keban Barajı'ndan sonra ülkemizde göl alanı bakımından üçüncü büyük baraj gölüdür. Karakaya Barajı, Keban Barajı'nın 166 km mansabında, Diyarbakır ilinin Çüngüş ilçesi yakınlarında, Seki bağları mevkiinde inşa edilmiştir. Karakaya Baraj gölü, elektrik enerji üretimi açısından Atatürk Barajı'ndan sonra ülkemizde ikinci en büyük elektrik üretim yeridir. Fırat Nehri üzerindeki üçüncü baraj gölü olan Karakaya Barajı'nın göl alanı, Keban Barajı'nın mansabına kadar uzanmaktadır. Karakaya Baraj Gölü, 38 derece 8 dakika ile 39 derece 13 dakika doğu boylamları, 38 derece 47 dakika ile 38 derece 8 dakika kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Baraj gölünün, maksimum işletme kotu 693m, minimum işletme kotu ise 670m'dir. Maksimum işletme kotunda yüzey alanı 29 800 hektar ve bu kotta depolama hacmi $9.58 \times 10^9 \text{ m}^3$ tür. Aktif hacmi ise $5.58 \times 10^9 \text{ m}^3$ tür. Karakaya Baraj Gölü'ne Fırat Nehri ana akarsu olmak üzere yanlardan Sultansuyu, Tohma Çayı ve diğer küçük dere ve çaylar da katılmaktadır. Tohma Çayı, Sivas ili Gürün ilçesi Mazıkıran dağlarının doğu eteklerinden doğar ve doğuya doğru akıp, kuzeyden gelen Ayvalı Tohması Çayı ile birleşerek Karakaya Baraj Gölü'ne ulaşır. Sultansuyu ise Malatya ili Akçadağ sınırları içerisinde olup Sultansuyu Barajı'nda toplandıktan sonra, Karakaya Baraj Gölü'ne akmaktadır. Karakaya Baraj Gölü, su tutmaya başladığı 1987 yılından itibaren oluşmaya başlamıştır. (Saler ve Eroğlu, 2010)

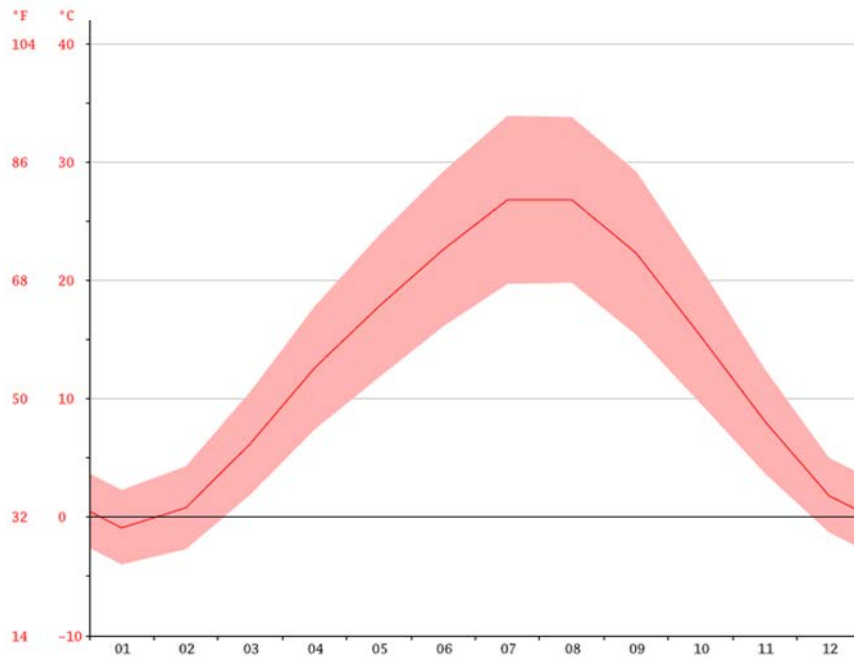

Şekil 2. Çalışma alanının Lokasyon Haritası

Barajın bulunduğu bölgede iklim kışları, soğuk ve yağışlıdır, yazları ise bölge sıcak ve kurak geçmektedir. Bazı yıllarda bölgede kışlar çok çetin geçer. Bölgede kayıt yapılan zamanlarda, yıllık ortalama yağış 481mm olarak ölçülmüştür. Yağan bu yağışın yarısından fazlası kış aylarında düşmektedir ve genelde kar şeklindedir. Fırat'taki su akımı (rejim) ise kış aylarında saniyede 200 m3 akım hızına yükselebilmektedir. Akış hızı yazın kuraklıkla beraber düşerken, sonbaharda en az seviyeye düşmektedir. (Yıldırım,2006)

Şekil 3 Malatya İklim Grafiği (<http://tr.climate-data.org>)

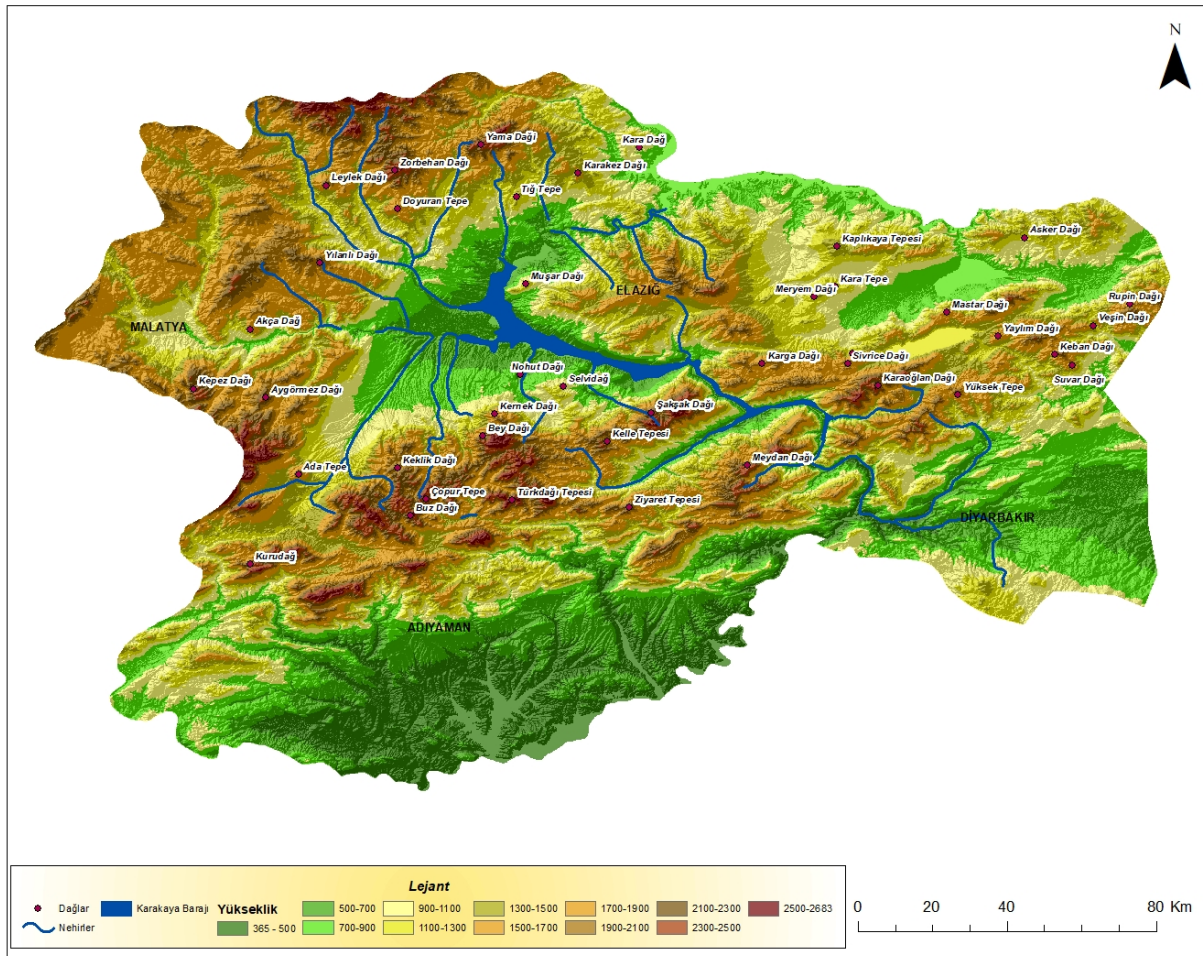

Şekil 4. Malatya Sıcaklık Grafiği (<http://tr.climate-data.org>)

Nehrin akmaya devam ettiği güneydeki ovalara nazaran baraj bölgesi daha soğuktur. Yaz aylarında sıcaklık 12-40 °C arasında değişirken, kış aylarında ise 0-12 °C, aşırı şartlarda ise -12 °C'ye kadar düşmektedir. (Yıldırım,2006)

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık
Ort. Sıcaklık (° C)	-0.9	0.8	6.2	12.6	17.8	22.6	26.8	28.6	22.3	15.3	8.1	1.8
Min. Sıcaklık (° C)	-4	-2.7	1.9	7.4	11.8	16.1	19.7	19.8	15.4	9.6	3.7	-1.3
Maks. Sıcaklık (° C)	2.3	4.3	10.6	17.8	23.8	29.2	31.9	33.6	29.2	21.1	12.5	5
Yağış / Yağış (mm)	52	49	52	58	48	17	3	2	6	36	49	46

Şekil 5 Malatya İklim Grafiği (<http://tr.climate-data.org>)

Şekil 6 Çalışma Alanı Topoğrafya Haritası

Çalışma Alanın Topoğrafya Özelliklerine baktığımızda baraj etrafının 300 m ile 2700 m Arasında değişen dağ ve tepelikler mevcuttur. Bölge dağları Alp kıvrımlaşması sonrasında şekillenmiştir. Özellikle III. Jeolojik zamanın sonu ve IV. zamanın başında ortaya çıkan tektonik hareketler esnasında kırılma ve kıvrılmalarla kimi yerleri yükselmiş ya da çökmüştür. Alp kıvrımlaşması sırasında şekillenen Güneydoğu Torosların kolları, doğu-batı yönünde baştanbaşa kaplar. Güneyde daha düzenli sıralar oluşturan bu dağlar doğrudan Tohma suyu aracılığı ile ya da Fırat'a katılan çok sayıda akarsuyla sıkça parçalanmıştır. (<http://www.malatya.gov.tr/cografi-konum>)

MATERYAL ve METOT

Bu çalışmada materyal olarak ASTER GDEM'den indirilen DEM verisi Landsat 4 5 TM ve Landsat 8 OLİ uydusundan indirilen görüntüler kullanılmıştır. Metot olarak görüntüyü daha anlamlı ve sonuçlar çıkarmak amacıyla görüntü sınıflama yöntemlerinden kontrolsüz sınıflama uygulanmıştır.

Kontrolsüz Sınıflandırma

Kontrolsüz sınıflandırma yöntemi, görüntü üzerindeki piksellerin kullanıcı müdahalesi olmaksızın, belirli algoritmalar kullanılarak otomatik olarak kümelendirilmesi veya gruplandırılması temeline dayanmaktadır. Kontrolsüz sınıflandırmada, görüntü üzerindeki piksellere ait farklı bantlardaki sayısal değerler kullanılarak, benzer piksellerin otomatik olarak bulunması ve bu piksellerin bir sınıfa atanması temel alınmaktadır. Ortak özelliklere sahip veya benzer pikseller sembol, değer ya da sınıf etiketine atanır. Gerektiğinde de aynı tip sınıflarla birleştirilir. Kontrolsüz sınıflandırma sonucu oluşacak sınıflar, spektral sınıflardır. Elde edilen bu spektral sınıfların ne olduğu önceden bilinmemekte olup, daha sonra o bölgeye ait topoğrafik haritalar, hava fotoğrafları ve mevcut yardımcı bilgilerle karşılaştırılarak oluşturulan sınıfların doğal özellikleri belirlenebilmektedir (Çölkesen,2009).

BULGULAR

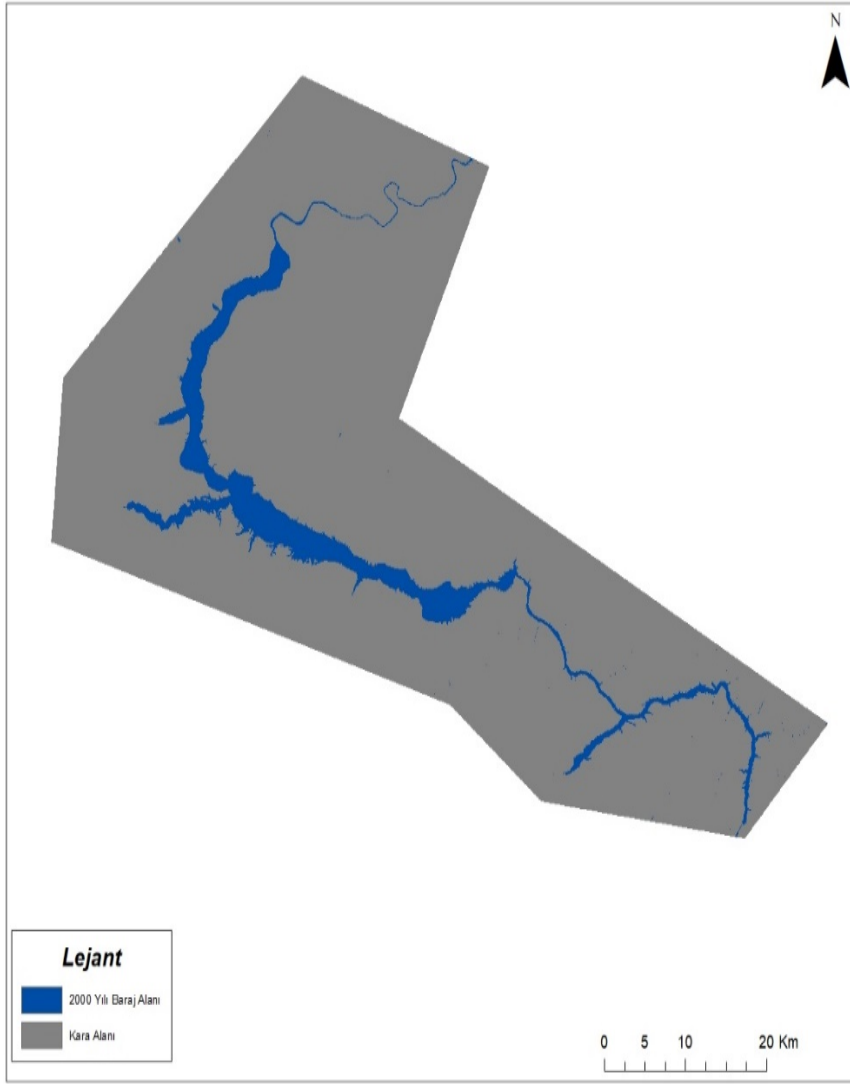
Bu çalışmamızda 2000,2005,2010,2015 ve 2019 yıllarına ait LANDSAT 4 5 TM ve LANDSAT 8 OLİ uydusundan indirilen görüntüler ARCGIS'te kontrolsüz sınıflandırmaya tabii tutularak meydana gelen değişim incelenmiştir. Ve bu değişim tematik haritalar ile görselleştirilmiş olup meydana gelen değişimler sayısal olarak tablolar halinde çalışmaya eklenmiştir.

2000 Yılı Karakaya Baraj Alanı

2000 Yılı'nın temmuz ayında alınan uydu görüntüsünün Kontrolsüz Sınıflama Sonucu baraj alanı 210,33 km² olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3. 2000 Yılı Su ve Kara Alanı (km²)

Sınıf	Alan(km ²)
Su	210,33
Kara	2750,63
Toplam	2960,96

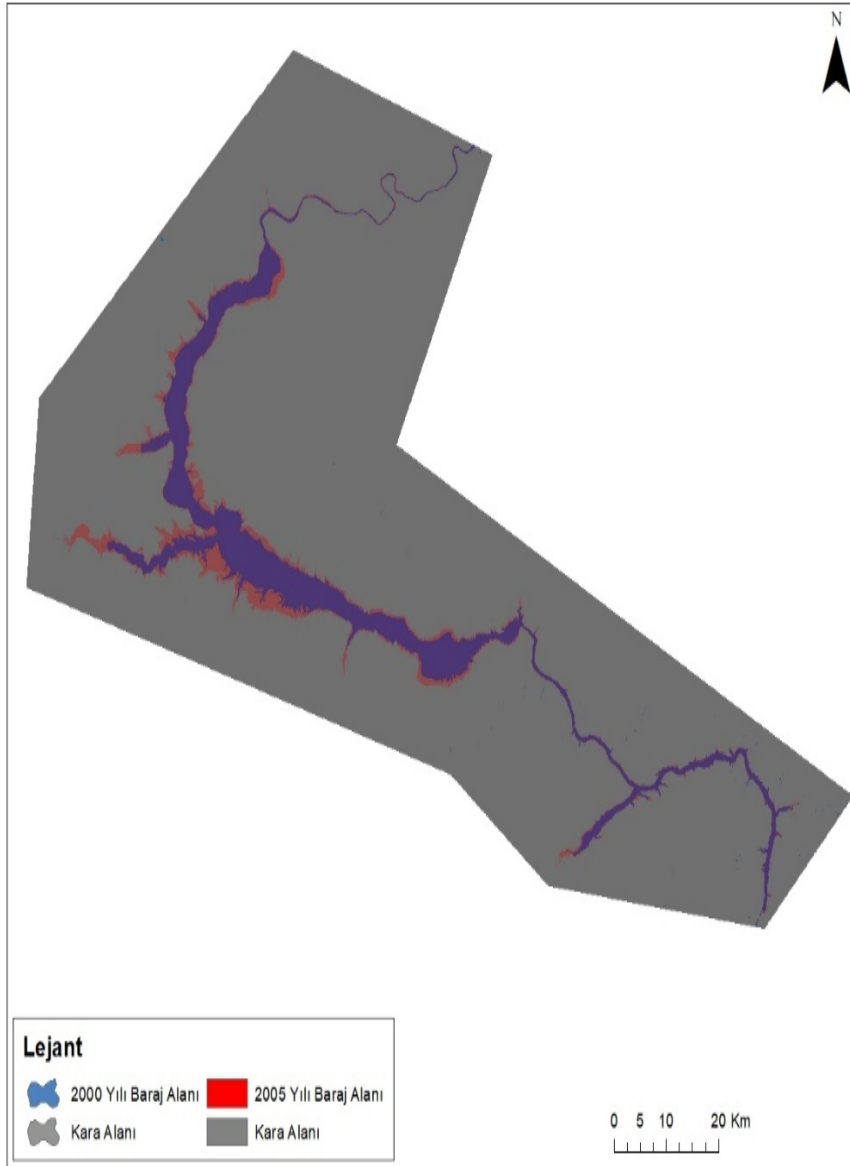
Şekil 7. 2000 Yılı Karakaya Baraj Alanı

2005 Yılı Karakaya Baraj Alanı

2005 Yılı'nın temmuz ayında alınan uydu görüntüsünün, Kontrolsüz Sınıflama Sonucu baraj alanı 282,93 km² olarak tespit edilmiştir. 2000 yılına göre baraj alanı genişleme göstermiştir.

Tablo 4. 2005 Yılı Su ve Kara Alanı (km²)

Sınıf	Alan(km ²)
Su	282,93
Kara	2678,03
Toplam	2960,96

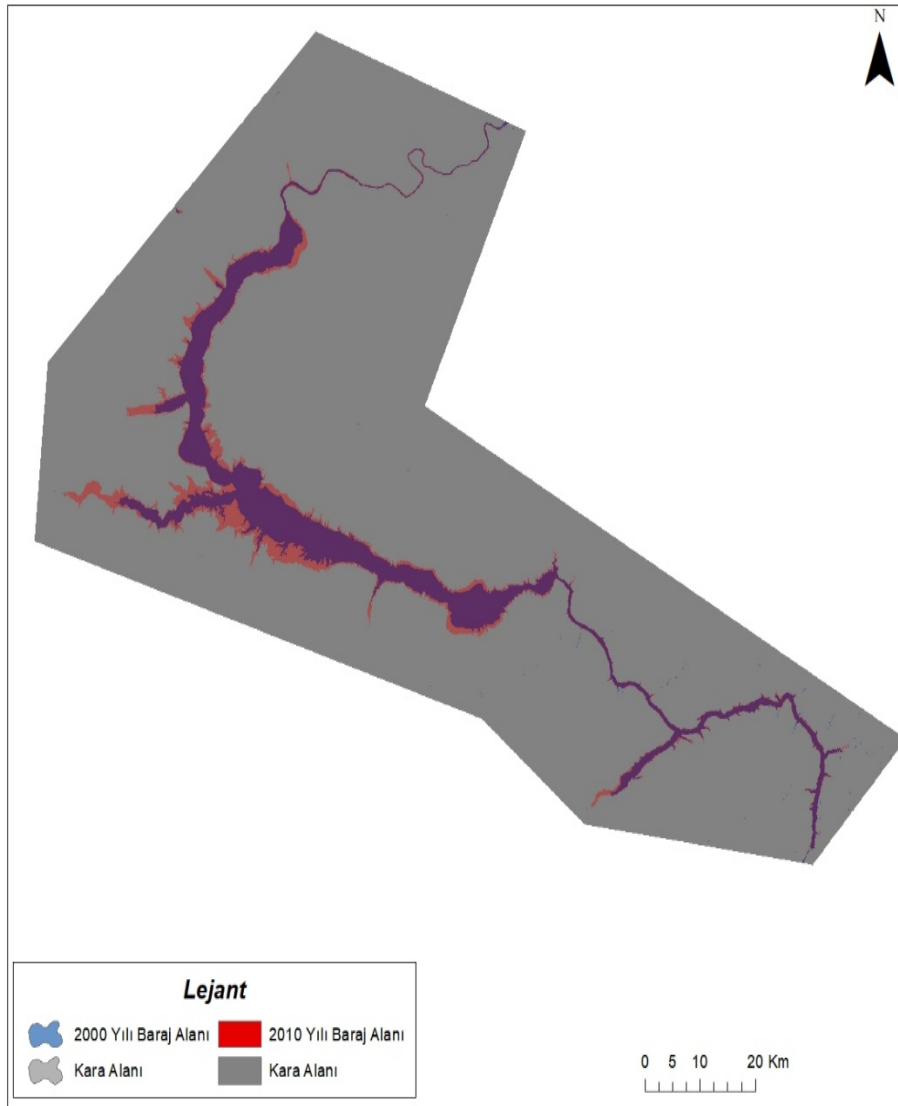
Şekil 8. 2005 Yılı Karakaya Baraj Alanı

2010 Yılı Karakaya Baraj Alanı

2010 Yılı'nın temmuz ayında alınan uydu görüntüsünün, Kontrolsüz Sınıflama Sonucu baraj alanı 287,93 km² olarak tespit edilmiştir. 2000 ve 2005 yılına göre baraj alanı daha genişmiştir.

Tablo 5. 2010 Yılı Su ve Kara Alanı (km²)

Sınıf	Alan(km ²)
Su	287,93
Kara	2673,03
Toplam	2960,96

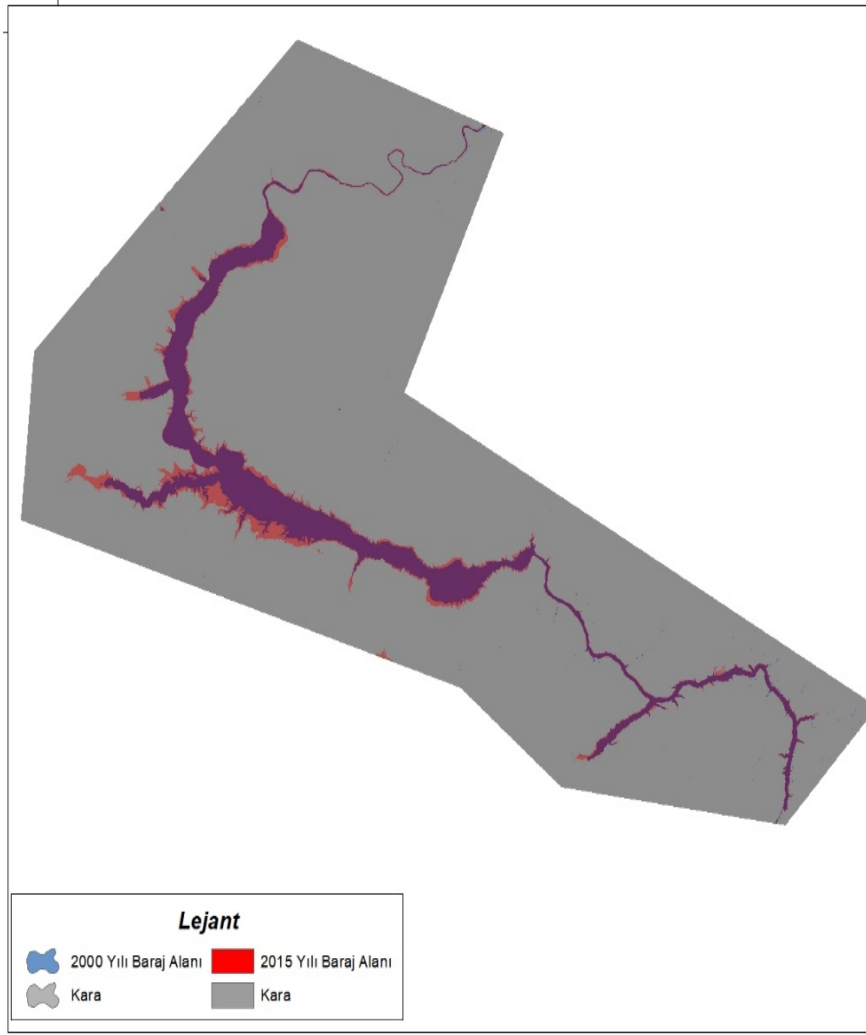
Şekil 9. 2010 Yılı Karakaya Baraj Alanı

2015 Yılı Karakaya Baraj Alanı

2015 Yılı'nın temmuz ayında alınan uydu görüntüsünün Kontrolsüz Sınıflama Sonucu baraj alanı 268,43 km² olarak tespit edilmiştir. 2000 yılına göre geniş alan kaplayan baraj 2005 ve 2010 yılına göre alan olarak daha düşük bir konumdadır.

Tablo 6. 2015 Yılı Su ve Kara Alanı (km²)

Sınıf	Alan(km ²)
Su	268,43
Kara	2692,53
Toplam	2960,96

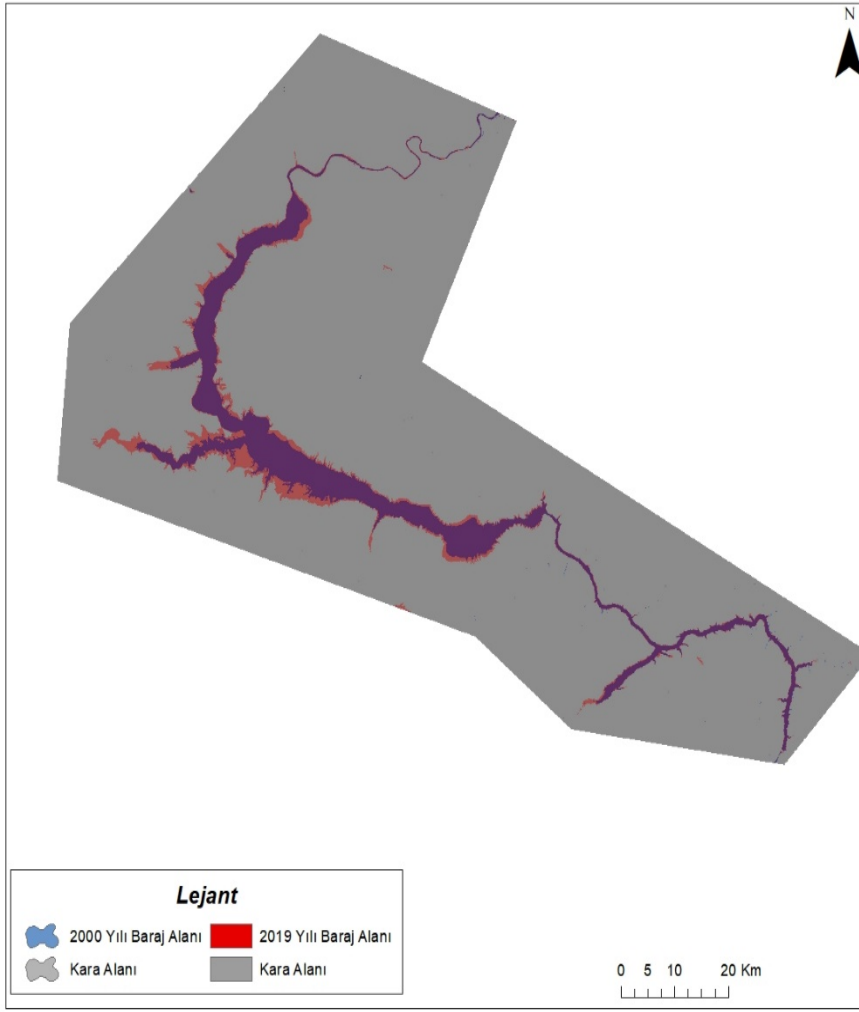
Şekil 10. 2015 Yılı Karakaya Baraj Alanı

2019 Yılı Karakaya Baraj Alanı

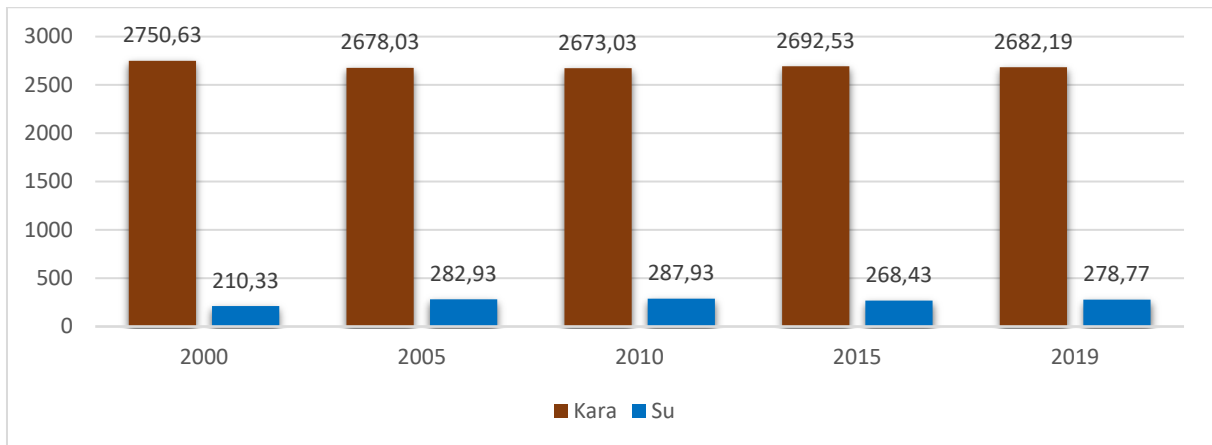
2019 Yılı'nın temmuz ayında alınan uydu görüntüsünün Kontrolsüz Sınıflama Sonucu baraj alanı 278,77 km² olarak tespit edilmiştir. 2000 yılına göre geniş bir alan kaplayan baraj 2005 ve 2010 yılına göre alan olarak daha düşük bir konumdadır. Fakat 2015 yılına göre baraj alanında bir genişleme meydana gelmiştir.

Tablo 7. 2019 Yılı Su ve Kara Alanı (km²)

Sınıf	Alan(km ²)
Su	278,77
Kara	2682,19
Toplam	2960,96

Şekil 11. 2019 Yılı Karakaya Baraj Alanı

Şekil 12. Karakaya Baraj Gölünün Tüm Yıllara Ait km² Olarak Alan Grafiği

Karakaya Baraj Gölü 2005 ve 2010 yıllarında alansal olarak 2000 yılından daha geniş bir alana sahip iken 2015 yılında alansal olarak bir daralma olmuş ve 2019 yılında baraj alanında 2000 yılına göre daha geniş bir alana sahip olmuştur.

SONUÇ

Günümüzde artan nüfus ve ihtiyaçlar, beraberinde doğal alanlara yoğun bir baskı oluşturmaktadır. Dünyada 7.5 milyar civarında bir nüfus vardır. Ve her geçen gün artan ihtiyaç ve teknoloji beraberinde doğal alanlara yoğun bir baskı oluşturmakta ve bu baskı sonucu doğal alanların yapısı ve işlevi değişmektedir. Değişen bu alanların tespiti ve planlanması önem arz etmektedir. Yapısı ve işlevi değişen bu alanların tespitinde, uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemleri önemli avantajlar sağlamaktadır. Doğal kaynakların yönetiminde ve planlanmasında; uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemlerinin geliştirilmesiyle, daha etkin ve hızlı analiz yapabilme olanağı sağlamıştır. Geniş bölgelerde gerçekleştirilecek planlamaların öncesinde ve sonrasında altlık verilerini kullanıcılara sunan uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemlerinin, zaman ve maliyet açısından önemli katkıları bulunmaktadır. Sivil kullanıcıların rahatlıkla Landsat uydu görüntülerine ulaşması ve kullanabiliyor olması, doğal kaynaklarda meydana gelen değişimlerin daha hızlı tespitine olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda Landsat uydusunun geçmiş yıllara ait uydu görüntüleri sağlaması, geçmiş ile günümüz arasında karşılaştırma olanağı da sağlamaktadır.

Bu çalışmamızda da Karakaya Barajının 5 yıllık periyotlarda alansal değişimi incelenmiş olup sonuçlar çıkarılmıştır. Tüm bu verilerin ışığında uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemleri doğal süreçlerin izlenmesi ve kontrolünde bizlere büyük olanaklar sağlamaktadır. Zaman ve maliyet açısından geçmiş ile kıyaslama ve analiz yapılabilmesi uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemlerinin bize sunduğu en önemli avantajlardır.

KAYNAKÇA

- ÇÖLKESEN, İ. (2009). Uzaktan Algılamada İleri Sınıflandırma Tekniklerinin Karşılaştırılması ve Analizi. GYTE Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gebze.
- ÖZGÜL, M. (2003). Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Arazi Kullanım Haritalarının Hazırlanması/Preparing Land Use Maps Using Remote Sensing and Geographic Information Systems. Journal of the Faculty of Agriculture, 34(3)
- SALER, S., & EROĞLU, M. (2010). Karakaya Baraj Gölü Battalgazi Bölgesi (Malatya) Rotifer Türleri. Ecological Life Sciences, 5(3), 216-221.
- ŞEKERTEKİN, A., & HAZIRLANMIŞTIR, O. (2013). Uzaktan algılama verileri ile bölgesel çevre etkilerinin belirlenmesi: Zonguldak örneği. Yüksek Lisans Tezi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak, Türkiye.
- YILDIRIM, A. (2006). Karakaya Barajı ve Doğal Çevre Etkileri. Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, (6), 32-39.

<http://www.gtu.edu.tr>

<http://tr.climate-data.org>

<http://www.erolkodak.com>

<http://www.malatya.gov.tr/cografi-konum>

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ОЙ-САНА – БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ

Жакупова Алтынай
2-курс PhD докторант

Манкеш Ақсауле

п.ғ.д., профессор

Қыяқбаева Ұлболсын

п.ғ.к., қауымдастық профессоры

Абай атындағы Ұлттық Педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы қ.

Түйіндеме: Қазақ әдебиеті – қазақ халқының өткені мен бүгінін саралайтын, ұлттық ой-сананың ерекшелік көрсеткіші деп білеміз. Қазақ әдебиетіне — қазақ халқының ғасырлар қойнауынан ұрпақтан ұрпаққа жеткен рухани, мәдени мұрасы, сөз өнерінің асыл қазынасы деп анықтама беріледі.

Халқымыздың рухани мұрасын зерттеп-зерделеуде қазақ әдебиетіне көңіл бөлініп, акын-жазушылардың тағылымдық шығармалары ғылыми тұрғысынан қарастырылуы, оны тәрбие құралы етіп қолдануға мүмкіндік деп тануға болады. О.Жәлелұлы өз зерттеуінде: әдебиет - халықтың ой-санасына әсер етіп қана қоймай, оның көркемдік танымын қалыптастырып, дүниетанымдық мәселелерді де реттеуге ат салысады деп көрсетеді.

Қоғамдағы күрделі өзгерістер мен толассыз ақпараттар аясында өмір сүрген жас ұрпаққа қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтап, уақыт тезінен өткен өмір тәжірибесінің ауқымды бір саласы қазақ әдебиетінің - ұлттық тәрбиеде, ұлттық мәдениет пен ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда берері мол.

Ұлттық тәрбие мәселесінің қазіргі таңдағы өзектілігін ақындай түсетін мынадай жайттарды атап өтуге болады: әлеуметтік ортаның өзгерістерінен туындаған қоғамның тұлғаға арналған жаңа талаптар жүйесінің пайда болуы; әлеуметтендірудің дәстүрлі құндылықтарының және дәстүрлі механизмдерінің бұзылуы; қоғамдық қарым-қатынастағы адамгершілік деңгейінің төмендеуі; қайырымсыздық, қатыгездік пен қылмыстық іс-әрекеттер санының күн санап артуы, жастардың мәдени өресінің төмендеп, рухани-мәдени жұтандануы және т.б. Сондықтан да бүгінгі күні жастарға берілетін білім мен тәрбиенің мазмұнын, мақсаты мен міндеттерін қайта қарастыру қажеттілігі туып отыр.

Қазақ халқының мәдениеті мен ағарту тарихынан көрнекті орын алатын қайраткерлер Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтар өз шығармаларында білім мен тәрбие мәселелерін жаратылыс құбылыстарымен сәйкестендіріп қарастырған. Қоршаған ортаны аялау, табиғатқа деген сүйіспеншілік көзқарастарын: табиғаттың тепе-теңдігін сақтау адамзат ұрпағының парызы, осы заңдылықты бұзбай тіршілік тынысының тереңіне бойлауға ақыл-кеңестер беру арқылы көрсетті.

Қазіргі таңдағы қоғамның басты даму бағдарын, маңызды мәселелерін батыл көрсететін көркем шығармалардың қатарында жазушы Қ.Ысқақовтың «Қараорман», «Ақсу жер жаннаты» романдарын атауға болады. Бұл шығармалардағы басты көтерілген мәселе – ең алдымен жазушының өмірдегі толғағы жеткен, зәру болып отырған экологиялық проблемасын таба да тани білуінде, сол проблеманы суреттей білуінде.

Қазақстанның халық жазушысы Ә.Нұрпейісовтің «Парыз» деп аталатын диологиясында көне Арал аймағының экологиялық зардаптарын, оның осыған

келу жолын тамыршыдай тап басып, көркем прозада кең ауқымда көрсете алды. Ә.Нұрпейісов дилогиясы – табиғаттың, не дүниенің бүлінуі пиғылдың бұзылуынан шығатынын көрсетеді.

Жалпы студент жастармен сауалнама жүргізіп, әңгімелесу барысында олардың көпшілігінің экологиялық білім мен тәрбие беруге қатысты, қазақ әдебиетіне деген қызығушылықтарының басым екендігін байқадық. Сондай-ақ, өздерінің экологиялық білімін жетілдіруде ұлттық дәстүрдің шығу тарихын, дамуын, мазмұндық ерекшеліктері жөніндегі түсініктерінің жеткіліксіз екенін де аңғаруға болады.

Қазіргі таңда экологиялық проблемалардың күн санап артқан кезінде, жастарға ұлттық тәрбие, ұлттық ой-сана негізінде экологиялық ұғымдар мен түсініктер беріп, олардың экологиялық мәдениетін жетілдіру бағытындағы жұмыстарды жүргізіп отыру, заман қажеттілігінен туындаған өзекті мәселе деп көреміз. Сол себепті де, жастардың экологиялық мәдениетін жетілдіру бағытында – қазақ әдебиетіндегі ұлттық ой-саналы еңбектерді пайдалануды ұсынамыз.

Жастарға экологиялық білім мен тәрбие беру мазмұнында қазақ халқының әдебиетіндегі озық ой тұжырымдамаларды кеңінен пайдалану, олардың теориялық білімін жетілдіріп, практикалық іс-әрекет дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді деп тұжырымдаймыз.

Кілт сөзі: қазақ әдебиеті, ұлттық ой-сана, экологиялық білім мен тәрбие, экологиялық мәдениет, қалыптастыру.

NATIONAL CONSCIOUSNESS IN KAZAKH LITERATURE AS A MEANS FOR SHAPING PROSPECTIVE SPECIALISTS' ECOLOGICAL CULTURE

Zhakupova Altyнай

2-year PhD doctoral student

Mankesh Aksaule

Doctor of pedagogical Sciences, Professor

Kiyakbaeva Ulbolsyn

Candidate of pedagogical Sciences, associate Professor

Kazakh national pedagogical university after Abai

Almaty, Kazakhstan

Abstract: We consider the Kazakh literature to be the hallmark of the national consciousness, which analyzes the past and present of the Kazakh people. The Kazakh literature is defined as the spiritual, cultural heritage of the Kazakh people, the heritage of the human art, passed down from generation to generation.

In the study of the spiritual heritage in the Kazakh literature can be considered, as well as the scientific study of the poetic works of poets and writers, which can be used as an educational tool. O.Zhalelovich, in his research, shows that literature greatly impacts on the thinking of the people and contributes to the shaping local people's artistic cognition and regulating outlook.

The younger generation, living in the era of rapid changes and social informatization, have a lot of potentials to contribute to the old heritage stocked in Kazakh literature as a treasure with its national values and culture with a great upbringing experience.

The current relevance of the national upbringing problem can be emphasized as follows: the emergence of a new system of social requirements towards individuals within changing processes in the community; violation of traditional values and traditional mechanisms in the society; moral values decrease in public relations; lack of tolerance, cruelty and criminal

activity, ill mannered youth with spiritual and cultural indifference, etc. Therefore today there is an urgent need to reconsider the content, purpose and objectives of modern youth education.

In the works of outstanding scholars such as Sh. Ualikhanov, I. Altynsarin, A. Kunanbayev, A. Baitursynov, M. Dulatov, J. Aymautov, M. Zhumabayev, M. Zhumabayev, which of great importance in the history of culture and enlightenment of the Kazakh people, dedicated to the issues of child-rearing and education in accordance with the phenomena of natural science.

Iskakov's «Karaorman» and «Aksu zhernaty» novels are among the works of art, which boldly reflect the main directions and development of the modern society. The major issue raised in these works is, first, the writer's ability to identify and understand the pressing and pressing environmental problems in life. In the dialogue of the kazakh folk writer A. Nurpeisov, called "Paryz", he was able to comprehend the ecological consequences of the ancient Aral region, to take root in it and to show in a wide range of artistic prose.

A. Nurpeisov's dialogue indicates the destruction of nature or of the world results from the destruction of the will. Having interviewed students, we found that most of them were interested in Kazakh literature and environmental education. It is also worth noting that in improving their environmental education, there is a lack of understanding of the origin, development and context of the national tradition.

Nowadays, with the growing number of environmental problems, we consider the urgent need of the modern age to give young people the opportunity to work on improving their ecological culture, sharing with environmental ideas on the basis of national education and thinking. Thus we recommend using national thoughtful works in Kazakh literature to improve the ecological culture of young people.

We conclude that the widespread use of advanced concepts in the literature of the Kazakh people in the context of environmental education and youth allows them to improve their theoretical knowledge and practical skills.

Keywords: Kazakh literature, national consciousness, ecological education, environmental culture, formation.

Қазақ әдебиетіне — қазақ халқының ғасырлар қойнауынан ұрпақтан ұрпаққа жеткен рухани, мәдени мұрасы, сөз өнерінің асыл қазынасы деп анықтама беріледі [1]. Қазақ әдебиеті – қазақ халқының өткені мен бүгінін саралайтын, ұлттық ой-сананың ерекшелік көрсеткіші.

Халқымыздың рухани мұрасын зерттеп-зерделеуде қазақ әдебиетіне көңіл бөлініп, ақын-жазушылардың тағылымдық шығармалары ғылыми тұрғысынан қарастырылуы, оны тәрбие құралы етіп қолдануға мүмкіндік деп тануға болады. О.Жәлелұлы өз зерттеуінде: әдебиет - халықтың ой-санасына әсер етіп қана қоймай, оның көркемдік танымын қалыптастырып, дүниетанымдық мәселелерді де реттеуге ат салысады деп көрсетеді.

Қоғамдағы күрделі өзгерістер мен толассыз ақпараттар аясында өмір сүрген жас ұрпаққа, өз ұлтының ғасырлар бойы жинақталып, уақыт тезінен өткен өмір тәжірибесінің ауқымды бір саласы қазақ әдебиетінің - ұлттық тәрбиеде, ұлттық мәдениет пен ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда берері мол.

Ұлттық тәрбие мәселесінің қазіргі таңдағы өзектілігін ақындай түсетін мынадай жайттарды атап өтуге болады: әлеуметтік ортаның өзгерістерінен туындаған қоғамның тұлғаға арналған жаңа талаптар жүйесінің пайда болуы; әлеуметтендірудің дәстүрлі құндылықтарының және дәстүрлі механизмдерінің бұзылуы; қоғамдық қарым-қатынастағы адамгершілік деңгейінің төмендеуі; қайырымсыздық, қатыгездік пен қылмыстық іс-әрекеттер санының күн санап артуы, жастардың мәдени өресінің төмендеп, рухани жұтандануы және т.б.

Сондықтан да, бүгінгі күні жастарға берілетін білім мен тәрбиенің мазмұнын, мақсаты мен міндеттерін қайта қарастыру қажеттілігі туындап отыр.

Қазіргі кезеңдегі жастар тәрбиесінің өзекті мәселелерінің тағы бірі – адамның табиғатқа тигізетін әсері қандай және одан туындайтын өзгерістердің зиянын анықтауда болып отыр. Саналы адамгершілігі мол жеке адамды қалыптастыру үрдісі, экологиялық білім мен тәрбие беру үрдісімен біртұтас дүние. Экологиялық білім мен тәрбие өз кезегінде, адамның экологиялық мәдениет деңгейін көрсетеді.

«Экологиялық білім», «экологиялық тәрбие» және «экологиялық мәдениет» ұғымдары білім беру жүйесінде, арнайы педагогикалық және әдістемелік оқу құралдарында кеңінен қолданылып келеді. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде экологиялық білім берудің жалпыға бірдей және үздіксіз жүргізілуі қажеттілігі көрсетіліп [2], 181-бабында экологиялық білім беру мен ағартудың мақсаты - азаматтардың белсенді өмірлік ұстанымы мен қоғамдағы экологиялық жауапкершілігі және экологиялық мәдениетін дамыту болып табылады.

Экологиялық мәдениет - бұл адамның адамгершілігінің мәні, оның рухани-дүниетанымдық әлеуеті іске асырылатын, адамның әлемді түсінуі мен әлемге қарым-қатынасын тұтас бейнелейтін сапалы жаңа жаһандық мәдениет. Оның қалыптасуы тұлғаның мәдениетінің негізі қаланған кезде яғни, мектепке дейінгі жаста басталады. Осыған байланысты мектепке дейінгі білім беру мекемелері үшін экологиялық мәдениет деңгейі жеткілікті дамыған педагог кадрларды даярлау ерекше маңызға ие. Өйткені әрбір адамның жасына, біліміне және т. б. қарамастан, бұл әр адамға қажетті азаматтық сипаттағы сапа болып табылатынына назар аудару қажет.

Адам баласына экологиялық білім мен тәрбие берудің негізі ертеде IX-XVғ. қазақ топырағынан шыққан Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, Қожа Ахмет Яссауи, М.Қашқари, С.Бақырғани т.б. шығыс ғұламаларының ғылыми жазбаларында терең мән берілген. Әл-Фараби: «Тиянақты білім аламын десең, табиғаттың ұлы кітабын оқы!», деген табиғаттың құдіреттілігін білдіретін дана сөзі бүгінге дейін өз мән-мағынасын сақтап келеді.

Қазақ халқының мәдениеті мен ағарту тарихынан көрнекті орын алатын қайраткерлер Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев т.б. өз шығармаларында білім мен тәрбие мәселелерін жаратылыс құбылыстарымен сәйкестендіріп қарастырған. Зерттеуші-ғалым, этнограф Ш.Уалиханов: «О, Табиғат! Өзіңіз айтыңызшы, тіршілікте одан ғажап, одан құпия не бар?», деп туған жердің табиғат сұлулығына және оның тылсымға толы жұмбақ құбылыстарына таң қалған. Ол қазақ халқының табиғатпен қарым-қатынасын зерттей келіп, ұлттық педагогиканың тәрбиелік мәнін жоғары бағалайды. Ол қазақ халқының әдет-ғұрпын, дәстүрін, этикасын зерделеуде, қазақ ұлтының «кие» ұғымына үлкен мән беретіндігін, жан-жануарлар мен құстарды, көшпелі тұрмысқа қажетті заттарды қастерлеуі, адам баласына бақыт пен байлық, құт алып келеді деп көрсетеді.

Мәселен, Ы.Алтынсарин өзінің ағартушылық жолында білім беруді мақсат тұтып, туған өлкенің табиғатының географиялық ерекшелігін танып білуден бастап, әрі қарай кеңейте берудің дұрыстығын айқындайды. Тәрбиелік мазмұндағы шығармаларында адам бойындағы жағымсыз іс-әрекеттерді табиғат құбылыстарымен салыстыра отырып түсіндіруді ұсынады.

Ал, Абай өлеңдерінде табиғат пен адам өмірін бөліп қарауға келмейтін тұтас дүние ретінде қарастырады. 18-ші қара сөзінде табиғат туралы философиялық ой пікірлер мен табиғат заңдылықтарына қатысты ғылыми көзқарастарын да танытады. Ол, табиғаттың бар байлығы адам баласына берілген сый екендігін көрсете келе, «Кім өзіне махаббат қылса, сенде оған махаббат қылмағың парыз» деп өскелең ұрпаққа өзінің айналасындағы болып жатқан әрбір игілікті жақсы іс-әрекеттерге жауапкершілікпен қарап, оның қарымын жақсылықпен еселеп қайтаруды, айналаңдағылармен санасып отыруды міндеттейді.

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы А.Байтұрсынов: «Біздің көріп, сезіп, біліп тұрған айналамыздағы нәрселердің бәріне табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрсе, не адам ісінен шыққан жасалынды нәрсе..», дей келе, бізді қоршаған ортадағы тіршілікті сақтау адам баласының өз қолында екендігін ескертеді.

Батыс пен Шығыстың рухани қазынасын сабақтастырған қазақ поэзиясының көрнекті өкілі М.Жұмабаев: «Табиғат – адам баласын дүниеге келтіріп, бойындағы бар махаббат мейірі мен шұғылалы шуағын жүрегімізге ұялатқан Ана», деп туған жердің табиғатын тамашалай отырып, қайран жердің ендігі күні не болар екен деп, табиғат-ана жайлы өз толғанысын жырлап кетті.

Қазіргі таңдағы қазақ қоғамының басты даму бағдарын, маңызды мәселелелерін батыл көрсететін көркем шығармалардың қатарында жазушы Қ.Ысқақовтың «Қараорман», «Ақсу жер жаннаты» романдарын атауға болады. Бұл шығармалардағы басты көтерілген мәселе – ең алдымен жазушының өмірдегі толғағы жеткен, зәру болып отырған экологиялық проблемасын таба да тани білуінде, сол проблеманы суреттей білуінде.

Қазақстанның халық жазушысы Ә.Нұрпейісовтің «Парыз» деп аталатын диологиясында көне Арал аймағының экологиялық зардаптарын, оның осыған келу жолын тамыршыдай тап басып, көркем прозада кең ауқымда көрсете алды. Ә.Нұрпейісов диологиясы – табиғаттың, не дүниенің бүлінуі пиғылдың бұзылуынан шығатынын көрсетеді.

Қазақ әдебиетіндегі ағартушы ақын-жазушылардың қайсы бірінің еңбегін алсақта, шығатын ұлттық көзқарас біреу. Ол, ақыл-кеңестер беру арқылы туған жерінді аялап құрметтеу, табиғатына деген сүйіспеншілік: табиғаттың тепе-теңдігін сақтау адамзат ұрпағының парызы, осы заңдылықты бұзбай тіршілік тынысының тереңіне бойлау.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 5B010100-«мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу» мамандығының студенттерімен сауалнама жүргізіліп, сұхбаттасу барысында олардың көпшілігінің экологиялық білім мен тәрбие беруге қатысты, қазақ әдебиетіне деген қызығушылықтарының басым екендігін байқадық. Сондай-ақ, өздерінің экологиялық білімін жетілдіруде ұлттық дәстүрдің шығу тарихын, дамуын, мазмұндық ерекшеліктері жөніндегі түсініктерінің жеткіліксіз екенін де аңғаруға болады.

Қазіргі таңда экологиялық проблемалардың күн санап артқан кезінде, жастарға ұлттық ой-сана негізінде экологиялық ұғымдар мен түсініктер беріп, олардың экологиялық мәдениетін жетілдіру бағытындағы жұмыстарды жүргізіп отыру, заман қажеттілігінен туындаған қажеттілік деп көреміз. Жастардың экологиялық мәдениетін жетілдіру бағытында – қазақ әдебиетіндегі ұлттық ой-санаға толы еңбектерді пайдалану: экологиялық-педагогикалық міндеттерді шешуде жинақталған тәжірибе болашақ маманның кәсіби саладағы белсенді практикалық қызметін ұйымдастыруға ықпалы бар екендігін көріп отырмыз.

Сол себепті біз, жастардың экологиялық тәрбиелілігін жетілдіру бағытындағы «**Экологиялық тәрбиенің ұлттық сипаты**» тақырыбында бағдарлама үлгісін дайындадық.

Мақсаты: Жастарға экологиялық білім мен тәрбие беру мазмұнында қазақ әдебиетіндегі озық ой тұжырымдамаларды кеңінен пайдалану, олардың осыған дейін меңгерген теориялық білімін тереңдету және экологиялық мәдениетін қалыптастыру, практикалық іс-әрекет дағдыларын жетілдіру.

Негізгі міндеттері:

- адам мен табиғатқа, ұлттық құндылықтарға деген оң көзқарас, қоршаған орта мен табиғат аясында моральдық нормаларды сақтау арқылы ұлттық дүниетаным қалыптастыру;

- жастардың бәсекеге қабілеттілігі, ұлтжанды, толерантты ретінде әр ісіне жауапкершілікпен қарайтын өз елінің нағыз азаматын тәрбиелеу;

Осы дайындық блогын құрастыра отырып, біз студенттермен топтық және жеке жұмыс түрлерін үйлестіруге бағыттадық. Бағдарламаның логикасында қарастырылған дәрістердің ішінде студенттердің дайындаған «Қазақстанның экологиялық проблемалары» тақырыбы бойынша өткізілген дәріс-конференцияны бөліп көрсетуге болады. Әрбір баяндаушы студент алдын-ала берілген жоспар шеңберінде түрлі баяндамалар оқыды. Ұсынылған баяндамалардың жиынтығы еліміздегі экологиялық мәселені жан-жақты ашып түсіндіруге мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, адам мен табиғаттың өзара қарым-қатынасы мәселелерін зерттеу кезінде студенттер қазақ әдебиетіндегі ақын-жазушылардың еңбектеріндегі табиғат және оның заңдары, табиғат және адам туралы ой-пікірлерінің дәйек сөздерін таңдап, табиғат туралы қанатты сөздерін жинақтады. Мысалға, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі Ж.Аймауытұлының «Тәрбиенің мақсаты – адамды маңайындағы табиғат төңірегіне ыңғайласуға ықпал беретін құрал күш» деген тағылымды сөзі, М.Дулатұлының «Таза бұлақ» өлеңіндегі «Болсаң бол, ей жолаушы, бұл бұлақтай» деген сөз жолдары, студенттердің ой толғанып, пікір айтуына, өзіндік тұжырымдар шығаруына септігін берді. Осындай қанатты сөздер әрбір дәрісте ұжымдық талдаудың объектісі болды. Сондай-ақ, табиғатқа арналған өлеңдер жатқа айтылып, әдеби шығармалардағы туған жердің көркемдігі мен сұлулығы сипатталған мәтіндердің мән-мағынасы мен көтеріліп отырған мәселенің туындау себептеріне талдаулар жүргізілді. Жұмыстың мұндай тәсілі студенттердің танымдық белсенділігін ынталандыруға, ізденуге және ең бастысы, экологиялық ойлау мен табиғатты қорғау қызметіне қызығушылықтарын дамытуға ықпал етті. Бұл бағыт педагогикалық тәжірибе құралдарымен жүзеге асырылды, оның негізгі міндеті студенттердің кәсіби, өзін-өзі дамытуы үшін жағдай жасау, яғни мамандық талаптарына сәйкес өз тұлғасын жетілдіруге бағытталған саналы практикалық іс-әрекетке қалыптастыру.

Кәсіби-тұлғалық дайындық барысында болашақ маманның экологиялық мәдениеті: әлеуметтік-тұлғалық бағыттағы коммуникабельділігін, шығармашылыққа және өзін-өзі басқаруға қабілеттілігін, меңгеруге қажетті маңызды қасиеттерін (адамгершілік, сүйіспеншілік, қамқорлық т.б.) қалыптастыру міндеттерін шешуге ықпал ететінін көрсетті. Ал, бұл студенттердің ұлттық және жалпыадамзаттық мәдениет негіздерін меңгеріп, өз ұлтының тіліне, тарихына, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына, мәдени-әдеби мұрасына деген қызығушылықтарын туғызып, рухы биік, болашақ ұлт жанашырын дайындауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. 2007 жыл
3. Әлікұлова Ә.Ж. «Химия жаратылыстану пәндерін байланыстыра оқыту негізінде студенттердің экологиялық білімін жетілдіру» п.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін даяр. дис. - Алматы, - 2005ж. - 14-18 б.
4. Мәнкеш А.Е. Оқу-тәрбие процесіндегі экологиялық сабақтастықтың ғылыми-теориялық негіздері. Монография. ТКО «Зерде» баспасы. –Алматы. - 2005.-181-б.
5. Асуат А. Көркем әдебиет шығармаларындағы экология мәселесі // Молодой ученый. — 2014. — №2.1. — С. 3-5. — URL <https://moluch.ru/archive/61/9109/>
6. Жақупова А.Ж., Мәнкеш А.Е. «Мектепке дейінгі ұйым мамандарының экологиялық құзыреттілігін дамытудың педагогикалық және психологиялық негізі» - Хабаршы №4(64), - 2019ж. - 256-б.

TEACHING LANGUAGES TO UNIVERSITY STUDENTS IN THE CONTEXT OF MODERNIZATION OF EDUCATION

*Zhaxylikova Kulyay,
doctor of pedagogical Sciences, Professor
Uskenbaeva Rauza,
PhD Doctor, Senior Lecturer
Satbayev University, Almaty, Kazakhstan,*

Abstract

In an era of integration of national education in the international educational space, mobility specialists, globalization of engineering an increasing need of Kazakhstan in the competitive specialists. In this regard, the quality of higher education is characterized not only by the amount of knowledge in the specialty, but also the ability of future graduates to polylingual communication not only in the multicultural environment of our country, but also with specialists from other countries. Thus, a significant component of vocational education is the formation, development and improvement of multilanguage student's personality, has a high level of professional speech. The article considers the issues of complex teaching students different types of speech activity at the lessons of the professionally-oriented language at the technical university in the conditions of credit technology; requirements for proficiency in basic types of speech activity increasing from module to module are spoken about; the peculiarities of the technology of problem-module training based on enlarged structuring of the teaching material allowing students to choose the option to learn the topic are discussed.

Key words: speech activity; professionally-oriented language; technology; module; speaking; listening; written speech; reading.

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные вопросы обучения профессиональной речи студентов технического вуза в условиях модернизации образования. Развитие речевой и коммуникативной компетенции студентов технического вуза способствует для подготовки специалиста, способного к научной и производственной деятельности. На занятиях по обучению профессиональной речи следует создавать обстановку, сходную с процессом коммуникации на производстве. В статье особое внимание уделяется также предъявляемым требованиям к уровню владения основными видами речевой деятельности, возрастающих от модуля к модулю; об особенностях технологии

инновационного обучения, основанных на кредитно-модульной системе, позволяющих студентам самостоятельно выбрать траекторию обучения профессиональной речи.

Ключевые слова: речевая деятельность; профессиональный язык; модернизация, технология; модуль, аудирование, говорение, письмо, чтение.

Considerable changes in sociopolitical, economic and cultural life of Kazakhstan, events last years, have caused change of "the social order» of modern society concerning the higher education. In the process of involving Kazakh universities in the Bologna reforms, a high level of poly-linguistic speech is necessary not only for students-philologists, but also for technical specialists[1]. The significance of this provision is noted in the Concept of Modernization of Kazakhstan Education for the period until 2011-2020 and in the requirements of the State Educational Standard of Higher Professional Technical Education for the preparation of a qualified specialist capable of continuing education and conducting professional activities in a multicultural environment[2]. Therefore, in the context of the multicultural environment of the republic and the international mobility of the educational space, the problem of the development of a professional polyphonic speech takes on special significance.

In a greater degree these changes have concerned language teaching, especially – spheres of mastery of a language of a speciality that has demanded revision of traditional methodic of teaching Kazakh and Russian language in technical high schools, their correlation with transition to credit technology of teaching. This factor is especially significant for students of Kazakh groups with different level of possession Kazakh and Russian language, its stylistic variants. Teaching to scientific style of speech of Kazakh and Russian language in technical high schools is allocated some decades in separate sphere of teaching; however questions of creation of teaching-methodical grants still remain actual.

Teaching Kazakh and Russian language in technical high schools has the specificity shown in the course of formation both their professional and communicative competence.

Development of the speech and communicative competence of students of technical high schools is necessary for preparation the expert capable to scientific and industrial activity. On Kazakh and Russian language lessons it is necessary to create conditions similar to communications process in professional sphere. The future bachelors should be prepared for independent thinking in language of given speciality. For a successful embodiment of such requirements it is necessary to create new textbooks and manuals. To apply new information and computer technologies for using Kazakh and Russian language in various spheres of professional and public work.

Kazakh and Russian language teaching as nonnative language in technical high schools is defined by professional orientation of teaching as Kazakh and Russian language serves as a tutorial of the special disciplines promoting vocational training of bilingual students.

Methodic

One of the main principles of teaching students of a bachelor degree to Kazakh and Russian language is a complex mastering of various types of speech activity. All these types are in a coherence and interaction relations, in their basis lies the general speech mechanisms, there is a difficult analytical-synthetic activity. This interrelation is huge, every type of speech activity is characterized by its specificity and the certain set of management is necessary for formation of each of them. Development of speech skills and abilities on a scientific material should be carried out systematically during all period of teaching, the requirements to level of mastering principal views of speech activity should increase from the module to the module.

The technology of problem-module teaching is based on integrated system of teaching material, allowing students to choose a variant of studying theme. Questions and test tasks assume actualization of knowledge and action ways, which are necessary for mastering all problem module and formation of informative interest to new knowledge.

In given article we state results of experience shortly on formation speech activity at students trained on a university bachelor degree. For defining speech abilities we started with an afore-mentioned in the typical curriculum, but the account of specificity of work at technical university[3]. Practical lessons are made: on the Kazakh and Russian language chair, allows that to open and concretizes statements of the state standards of Republic of Kazakhstan, which concern to lessons on a material of scientific style. [4]

Let's consider which requirements are shown on the first module to the level of mastering principal views of speech activity, calculated on the student with average abilities to language.

Speaking as it is a productive type of speech activity «is expression of external way of formation and thought formulation in the oral form of a dialogue» [5, 12]. Developing skills of speaking on a material of scientific style demands long time. In the first weeks of the first seminar students should be able to repeat after teacher, to simulate sentences, constructed on general scientific lexicon, to alter them on a sample; to make sentences of separate general scientific words; to supplement sentences, using or without using a support; to put questions under the studied text; to answer for questions; to retell the content of the read or heard mini text of scientific style, to describe the studied substances or the phenomena by two-three coherent phrases.

Listening and reading – are receptive types of speech activity. By the initial stage (the second module) the student should be able to understand the main content of a material, which is shown by the teacher with the use of visuals (tables, formulas, symbols).

Before reading texts of scientific style it is supposed to fulfill preliminary phonetic and lexical-grammatical material.

Writing- is the productive type of speech activity, demanding long training. It is necessary to give attention for teaching Kazakh students in written fixing of mastering the content of the text and to develop skills of the fluent letter. It is a necessary preparatory stage in teaching elements of lectures writing.

Active complex preparation of students for lessons on the 1-course of technical high schools consists in teaching of making scientific texts abstracts, work with the textbook, and hearing-record of lectures.

Let's see additional growth of requirements to the level of mastering principal views of speech activity on a material of scientific style by every type of speech activity itself. So, further speech arrives about requirements to the knowledge of students in the end of the first semester and in the end of the second semester.

Results

Requirements in speaking consist that in the end of the first semester the student of Kazakh department of technical high school should be able to expand and reduce the sentence in the oral form, keeping in it structural and semantic features; to form the main idea of the read or heard paragraph of the scientific text; to make question to the paragraph; to retell scientific text; to describe the studied phenomena.

In the second semester the student should be able to transform sentences at retelling of the read or heard text; to retell and comment scientific texts.

In the end of the second semester the following demands are made for mastering sciences level and abilities in speaking: to be able to retell the content of the read or heard text on a material of the general educational disciplines, to make the analysis of the text on a material of the general educational text; to be able to restore written information; to be able to construct statement yourself; the student should be able to take part in dialogue on the general scientific theme, using various types of dialogical units.

There are some difficulties with a material after listening and writing it. In the end of the first semester the student should be able: to understand the content of a material stated on removals on the general-theoretical disciplines, and also the content of the known scientific text given teacher; to allocate the main information and to formulate it in the oral or written form.

Listening has an exit in written speech, i.e. the student should write down the main content of the heard text - lectures. It is supposed that in cursive writing the student is able to use the standard ways of reduction, signs, and symbols. In the second semester we should attend a great attention to writing lectures as it the way of close connection of the student and its future practical activities - to teaching in a high school.

The important requirement of modern teaching process of Kazakh and Russian language is a formation of students' skills in research work.

It is necessary to build up work in speech and language aspects of the text, which is definitely shown in the theory and practice of teaching Kazakh and Russian language in a technical high school. As O.D.Mitrofanova says, «the role of the specialist in Kazakh and Russian philology in modern teaching students of other specialities « is to direct bridges »between informative and its future professional work, taking into consideration the specificity of thought processes, personal aspirations in teaching. It is necessary for teacher to form students' internal motives of informative activity, transforming requirements of the future professional work into perspectives» [6,42]. Working with the scientific text the student should be able: to make its plan (interrogative, nominative sentences), to make a paragraph compression.

Teaching annotation is based on preliminary made plan of the text-source, as well as in case of an abstracting, and also in a series of consistently made exercises; to define field of the knowledge the annotated article concerns to and write the main content of the theme; to establish the main idea of each paragraph; to write summaries, combining the main ideas of all parts of the text.

Abilities of an abstracting as forms of written information taken from the read text, should be the following: to predict thematic way of the text a whole or its parts on heading or key sentences to divide texts on the finished semantic parts; to establish semantic connection between separate parts of the text; to generalize facts stated in the text, etc.; to use the block-making expression given in various parts of the abstract; to do lexical-grammatical rephrasing; to apply the terminology accepted in a given science; to use abbreviations and reductions for writing frequency terms and word combinations.

Conclusions

In conclusion it should be stressed that formation of speech skills and abilities in all types of speech activity occurs on teaching scientific texts, containing the big lexical and grammatical material.

The scientific lexical and grammatical material, which has been selected for productive mastering, is necessary for understanding general-theoretical disciplines. Lexical and grammatical

material and the models suggested for receptive mastering are necessary for active student activity in educational process.

The purpose of education modernization is to prepare specialists with creative thinking and capable to work independent and aspire to self-development. To be polilogue is a time command. Young generation joins universal, global values; ability to communicate and cooperate in world space.

References:

- 1 The concept of modernization of Kazakhstan education for the period until 2011-2020 Years. Astana, 2011.
- 2 The state obligatory standard of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Astana, 2010.
- 3 Typical curriculum (bachelor). Astana, 2010. 17p.
- 4 The state compulsory standard of education of the Republic Kazakhstan. Higher education. The languages of the trinity (Kazakh and Russian and foreign languages). State Educational Establishment of the Republic of Kazakhstan 6.08.085. Astana, 2010.
- 5 Model curriculum.- Astana, 2016. P12.
- 6 Mitrofanova O.D. Scientific style of speech: Learning problems. M., 1985. – P 42.